

Altsasuko elizako euskal epigrafeak¹

Basque inscriptions from the Church of Altsasu

 Ekaitz Santazilia*

Nafarroako Unibertsitate Publikoa (UPNA/NUP)

ABSTRACT: In this work I study some inscriptions in Basque that were carved on a wall of the Church of Altsasu (Navarre) and that have just been discovered. I give an account of the location, size, and status of the inscriptions until they were covered at some point in time by the rectory, explaining where and how they were. I have also made a paleographic and semipaleographic edition of the texts. Moreover, I explain the sociohistorical context of this type of epigraphy. In fact, I show that, since the early modern period, and under the shadow of the Counter-Reformation, such public moral messages proliferated on purpose. As such, I identify some analogue texts scattered here and there, and analyze their sources. I also study the language variety, in contrast to the old texts of the area and the current Basque language in Burunda. I argue that they are texts of a certain level, but made for reaching anyone. I also highlight the tools and problems of dating, and the sociolinguistic importance they have given to the fact that they are rare in Basque.

KEYWORDS: Altsasu; Navarre; epigraphy; edition; history of Basque; historical sociolinguistics.

LABURPENA: *Lan honetan, Altsasuko (Nafarroa) elizako pareta batean zizelkaturik agertu berri diren euskarazko epigrafe batzuk aztertut. Inskripzioen kokapenaren, tamainaren eta egoeraren berri eman dut, behiala parrokia-etxeak estali zituen arte non eta nola zeuden azalduta. Testuen edizio*

¹ Eskerrik asko Andres Iñigori, Patxi Salaberri Zaratiegiri, Blanca Urgelli eta Iñigo Urrestarazuri, baita bi aditu anonimoei ere, testu hau zorrotz irakurtzeagatik. Eskerrik asko, halaber, Patxi Izko Altsasuko parrokoari lan egiteko emandako erraztasunengatik, baita ere Alfredo Alvarori, harekiko solasaldiak lagungarriak izan direlako oso, duda zenbait argitzeko orduan. Ikerketa hau Estatuko Ikerketa Agentziak babestutako «Sociolingüística histórica del euskera: corpus y análisis de correspondencia antigua» (PID2025-174715NB-I00) proiektuaren barnean egin da.

* Ekaitz Santazilia. Giza eta Hezkuntza Zientzien Saila - Nafarroako Unibertsitate Publikoa (UPNA/NUP). Arrosadiko campusa z.g. - 31006 Iruñea - ekaitz.santazilia@unavarra.es - <https://orcid.org/0000-0003-1158-821X>

paleografikoa eta semipaleografikoa ere egin dut. Bestalde, mota honetako epigrafiaren testuinguru soziohistorikoa zein den azaldu dut. Hain zuzen, Aro Modernoaz geroztik, eta Kontrarreformaren gerizpean, halako mezu moral publikoak berariaz ugaritu zirela erakutsi dut, eta han eta hemen dituzten kidekoak identifikatu, baita iturriak aztertu ere. Hizkera ere ikertu dut, inguruko testu zaharrek eta Burundako gaur egungo euskarak dakartenarekin alderatuta. Maila jasoko testuak direla argudiatu dut, baina nornahirengana ailegatzeko modukoak. Dataziorako dauden tresnak eta arazoak ere azaleratu ditut, eta, halakoak euskaraz bakanak direla kontuan izanik, duten garrantzi soziolinguistikoa azpimarratu.

HITZ GAKOAK: Altsasu; Nafarroa; epigrafia; edizioa; euskararen historia; soziolinguistika historikoa.

«viendo que ablaba bien el bascuence,
le torno a preguntar que de donde hera
y le respondio [...] que hera de junto a Vitoria»
(1558. urtea. *Apud Maiora* 2011: 20)

Blanca Urgelli, *philologie de précision* delakoaren enbaxadoreari

1. Sarrera

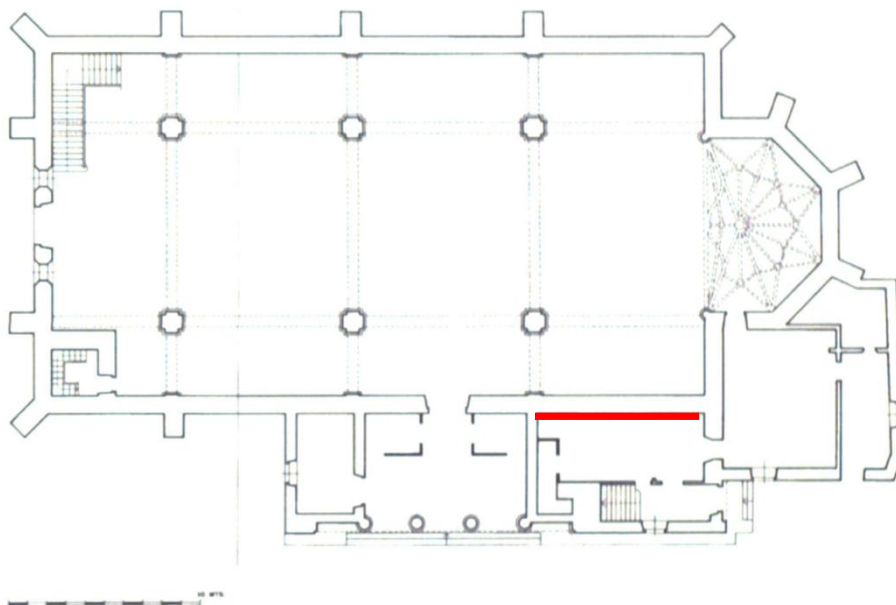
2026ko maiatzaren 24ko *Diario de Navarra* ekarri zuen berria (Gutiérrez 2026). Parrokia-etxean egindako obren ondorioz, Altsasuko elizan leiho biribil bat eta XVII. mendekoa zirudien euskarazko grabatu bat agertu zen harrizko pareta batean: Bibliako aipu bat. Artikuluak halamoduzko transkripzioa dakar, eta jatorriari buruzko zenbait hipotesi plazaratu.²

Epigrafea bertatik bertara miatzera joan, eta bat ez; inskripzioak lau direla egiaztatu ahal izan dut (ikus eranskinak, § 10). Hartara, lan honetan epigrafe horien azterketa egin dut. Lehendabizi, ezaugarri formalak xehatu ditut: kokapena, tamaina eta egoera. Hurrengo atalean (§ 3) testuen transkripzio paleografikoa eta semipaleografikoa egin dut. 4. atalean epigrafeen tipologia sakondu dut: dagokien testuinguru soziohistorikoa eman, dituzten kidekoak identifikatu, eta epigrafeen atzean dauden ustezko iturriak ere aztertu ditut. 5. atala hizkuntza azterketari dagokio, eta 6.a epigrafeak datatzeko ditugun lanabesetz eta zailtasunez ari da. Halako testuen garrantzi soziolinguistikoaz aritu naiz 7. atalean, eta ondorioak eman, gero (§ 8). Erreferentzien ondotik (§ 9), eranskinetan, epigrafeen argazkiak heldu dira (§ 10).

² Lan hau prestatzen ari nintzela, *Guaixe* aldizkariak ere erreportajea argitaratu du, eta datu berriak agertu (Alvaro 2026).

2. Epigrafeen ezaugarri formalak: kokapena, tamaina, egoera

Testuak Altsasuko Asuntzioko Ama Birjinaren elizan daude, ebanjelio aldeko harlanduzko paretan zizelkaturik, absidetik gertu (ez tenpluaren barnean) (ikus 1. irudia). XVI. mendean, eliza eraiki zenean (García Gainza *et al.* 1994), kalera —plazara— begira zegoen paretak hura. Geroago, planoan ikus daitekeenez, parroikia-etxea paretak horren kontra eraiki zen, eta idazkunak estalirik gelditu. 2024an parroikia-etxe zaharra eraitsi zuten eta, berria egiten ari zirela, paretako kisua kentzean, testuak berriz agertu ziren. Parroikia-etxe berriaren barnean gelditu dira berriz, baina paretak zuritu gabe utzi dutenez, testuak ikusgai daude.

1. irudia

Altsasuko Asuntzioko Ama Birjinaren elizaren eta parroikia-etxe zaharraren oinplanoa. Gorritz, inskripzioak dituen paretak (Iturria: García Gainza *et al.* 1994: 12)

Testuak lurretik lau edo bost bat metroko altueran daude, eta karaktereek 10 cm baino gehiagoko zabalera eta altuera dute (2. irudia): testuak irakurgarriak zen kaletik, beraz. Parroikia-etxe berrian, lehen solairuan daude (3. irudia).³

³ *Diario de Navarra* berrian, inoiz elizarako sarrera hori egon zitekeela iradoki da. Egia da maiz halako inskripzioak atariaren inguruan ageri direla, jendeak sartzean ikus ditzan, baina ez da inondik ere baitezpadakoa. Han eta hemen dauden kidekoek (ikus § 4.2) askotariko kokapenak dituzte, leku ikusgarrietan, betiere. Kasu honetan, beste batzuetan bezala, plazara begira daude.

2. irudia

Karaktereen tamaina (E. Santazilia)

3. irudia

Parrokia-etxe berria. Lauki gorrian, idazkunen kokapen gutxi gorabeherakoa (E. Santazilia)

Une honetan ezin dira idazkunak osorik, batera eta perspektibaz ikusi, eraikinaren barnean gelditu direlako. Kristal batez banatutako bi espaziotan daude, eta eskailerak eta igogailua alde batean (4. irudia). Eskailerak, paretara guztiz itsatsirik egon ez arren, karaktere batzuen irakurketa oztopatzen du (5. irudia).

4. irudia

Idazkunak eraikinaren barnean, kristalezko paretak banaturik (E. Santazilia)

5. irudia

Eskailerak estalitako karaktereak

Esan bezala, hiru inskripzio dira euskarazkoak. Gurutze bat dago eta azpian, zentraturik, goiburu bat. Goiburuaren azpian lau lerroko inskripzioa dugu. Erdiko idazkun horren alde banatan —apur bat beherago lerrokaturik— daude beste biak, lau lerrokoak horiek ere. Zizelkatutako lerro zuzen batek ezkerreko eta erdiko inskripzioak bereizten ditu, baina ez dago halakorik erdikoaren eta eskubikoaren artean. Gainera, erdiko eta eskubiko inskripzioek iturri biblikoaren erreferentzia ematen dute azpiko aldean. Ezkerreko eta erdiko inskripzioen azpian Bibliatik ateratako aipu bat dago, latinez (6. irudia).

6. irudia

Gurutzea, goiburua, erdiko eta ezkerreko inskripzioak, eta latinezko aipua azpian (E. Santazilia)

Gurutzea, goiburua eta Erdiko Inskripzioa beirazko paretak goitik behera zatitzen du egun, eta eskailerak goiburuaren amaiera estaltzen. Gainera, testuak ongixko irakurtzen badira ere, aurreko parroikia-etxea eraikitzeke egindako zuloek, egun porlanez beteak, karaktere batzuk galarazi dituzte (ikus adibide bat 7. irudian). Harriaren beraren higadura eta harlanduen arteko kisua ere zenbait karaktere ongi edo osorik ikusteko oztopo dira (8. irudia). Edozein modutan, ezin uka daiteke parroikia-etxearen barnean gelditu izanak eguraldiaren kalteetatik babestu dituela.

7. irudia

Porlanez estalitako zuloak, zenbait karaktere ezabatu dituztenak (E. Santazilia)

8. irudia

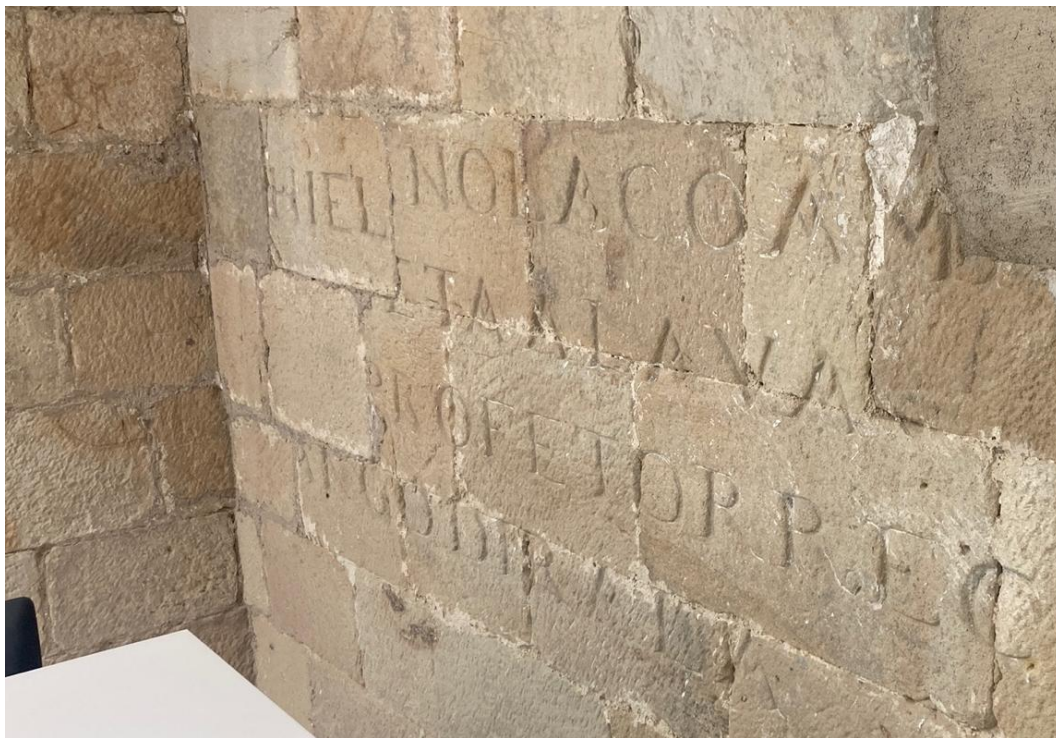
Kisuak, porlanak eta higadurak eragindako kalteak (E. Santazilia)

Arazoak arazo, erdiko eta eskubiko inskripzioak (ia) osorik irakur eta interpreta daitezke, baita Bibliatik ateratako pasartea ere. Ezkerrekoak, ordea, arazoak ditu. 9. irudian ikusten denez, HIEL dioen harri bat dago, baina hitza ez dago ongi lerrokaturik. Azpiko harrian ez dago idazkirik, baina PROFETORREC hitzaren <P> ez da osorik ikusten. Laugarren lerroko testua ere ez dago osorik, ez ezkerretik, ez gaitetik. Arazoa zein den aurkitu uste dut, bada.

Izkinako harriak eta horien ondokoak ez dira tenplua eraiki zirenekoak, edo ez daude jatorrizko kokalekuan (kolorean ere nabari da). Idazkunak egin ondoren aldatu zituzten, kalostrapea eraiki zenean, hain zuzen. Hura elizako paretari lotzeko, harri batzuk aldatu eta mugitu zituzketen. 9. irudian ikusten den izkinaren ezkerreko pareta kalostrapeari dagokio eta eskuinekoa elizaren jatorrizko pareta da. Hala, HIEL idatzirik duen harria azpikoa dagoen tokian zegokeen jatorrian, eta [EZEC]HIEL PROFETORREC irakurri behar dela deritzot.

Hori gutxi balitz bezala, obraren ondorioz, testuaren lau lerroen hasiera galdu delakoan nago. Gaur egun izkina dagoen tokian-edo abiatuko zen testua nire ustez, beste bi epigrafeek duten luzera ikusita, eta Legorretako testigantzak (ikus 5. adibidea, 4.2 atalean) erakusten duenaren arabera. Horren alde dugu, lehenik, Ezekielen izenaren hasiera falta dugula; bestetik, azken lerroan aditza espero badugu ere ([...]ANGO), hura ere falta dela. Azkenik, esaldiaren lehen hitza,

segur aski, ez da NOLACO; izan ere, beste bi epigrafeak letra larri txikian idatzirik daude eta, beraz, lehen lerroko lehen karakterea handiagoa dute. Honakoa ere hala idatzirik bazegoen, NOLACO horren lehen karaktereak handiagoa behar zuen, eta ez da hala.

9. irudia

Ezkerreko inskripzioa (E. Santazilia)

3. Transkripzioa

3.1. Irizpideak

Transkripzio paleografikoa egin dut lehenik, falta diren karaktereak puntuekin ordezkaturak, parentesi karratuen artean. Lerroen banaketari ere eutsi diot. Lotura tipografikoak baztertu ditut, hala <I> eta <N> karaktereena BAINO hitzean nola <N> eta <A> karaktereena ONDONAI eta EZTEVENAC hitzetan. Iraulirik dauden <N>ak ere egun bezala idatzi ditut, ECHEAN hitzekoa, esaterako. Bestalde, hitzen banaketa gardena ez denez, gaur egungo moldera ekarri dut.

Transkripzio semipaleografikoan, letra xehez eman ditut pasarteak eta letra larrien erabilera eta puntuazioa eguneratu. Falta diren karaktere eta hitz-zatiak parentesi karratuen barnean berrezartzen saiatu naiz. Orobat, balio bokalikoa duten <v>ak <u> eman ditut, eta balio

bokalikoko <j>k <i>. Ese luzeak arrunt bilakatu ditut, eta laburdurak bere horretan utzi.⁴ bestelako elementu tipografikoak, hala nola gurutzea edo marratxoak, kendu egin ditut. Ezkerreko pasartean (§ 3.3.3), lerro bakoitzean falta dena kideko inskripzioetan (ikus § 4.2) eta testuen konposizioan oinarrituta berreraiki dut, pasarteari zentzua emateko. Uler bedi, beraz, hurbilpena baino ez dela, bai edukiari, bai grafiari doakienez.

3.2. Transkripzio paleografikoa

3.2.1. Goiburua eta erdiko pasartea

+

ESPIRITV⁵ SANTVAREN SENTENC[.]

IVRAMENTV EGVILEAGA[.]

ETA VERE ECHEAN

EZTA PLAGA FALTADVCO

EMENDA DEDIN ARTEAN

~ [...] *cap*, 23. ¶ 12 ~

3.2.2. Eskuineko pasartea

[..]NTILA BAINO GAIZTOAGO DA

VCACEN DV FEDEA

GVRASO ONDO NAI EZTEVENAC

CRIATV VERE VMEA

~ *ad Timot c. 5. ¶ 8.* ~

3.2.3. Ezkerreko pasartea

[...] NOLACO AM[.]

[...] ETA ALAVA

[...] HIEL PROFETORREC

[...] ANGO DIRALA

3.2.4. Bibliako pasartea

Scribefque ea in limine & in oftijs domus tuæ Deut c. 6 ¶, 6,

⁴ Honako hauek dira ageri diren laburdurak, eta esanahia. Timot: Timoteo; cap./c.: kapitulua; v.: bertseta; Deut.; Deuteronomioa; Eccli.: Eklesiastikoa.

⁵ Bigarren <I>a bi harriak elkartzen diren tokian dago, eta ez da argi ikusten.

3.3. Transkripzio semipaleografikoa

3.3.1. Goiburua eta erdiko pasartea

Espiritu Santuaren sentenc[ia]:⁶

Juramentu eguileaga[n]⁷

eta vere echean

ezta plaga faltaduco,

emenda dedin artean.

[Eccli.]⁸ cap. 23 v. 12.

3.3.2. Eskuineko pasartea

[Ge]ntila⁹ baino gaiztoago da,

ucacen du fedea,

guraso ondo nai ezteuenac

criatu vere umea.

Ad Timot. c. 5. v. 8.

3.3.3. Ezkerreko pasartea

[Nolaco ayta,] nolaco am[a],¹⁰

[alaco seme] eta alava,

[Ezec]hiel profetorrec

[dio iz]ango dirala.

3.3.4. Bibliako pasartea

Scribesque ea in limine & in ostiis domus tuæ. *Deut. c. 6 v. 6.*¹¹

⁶ Azken bi karaktereak ezabaturik badaude ere, hondarrekoaren zati bat ikusten da. Epigrafe honek dituen kidekoei esker (ikus aurrerago § 4.2), ziurra da berreraiki dudana.

⁷ Karaktere bakarra falta dela bistakoa da, eta azpiko aldea apur bat ikusten da.

⁸ Esaldi honek gaztelaniaz dituen kidekoetan (ikus § 4.2) Eklesiastikoa da aipatzen den iturria, eta hala laburturik ageri ohi da.

⁹ <G>aren zati bat ikusten da.

¹⁰ <A> datekeenaren zati bat ikusten da.

¹¹ Egiazki, 9. bertseta da.

4. Tipologia

4.1. Epigrafia morala

Aro Moderno hispanikoan, eraikinetako paretak zeinahi eratako mezuak zabaltzeko euskarri bilakatzen hasi ziren: kartelak, paskinak, grabatuak... Labur esanda, eremu publikoan irakurtzeko edota, besterik gabe, ikusteko testuak ugaritzen hasi ziren. Testu publikoek idazketa eta irakurketa gizarteratzen lagundu zuten, eta botereak bizikidetasunaren eta gizarte-ordenaren arauak ezagutzera emateko estrategia gisa erabili (Castillo 2022); izan ere, epigrafiari datxezkion hiru ezaugarri nagusiak —publizitatea, solemnitatea eta iraunkortasuna (Navascués & Gómez-Moreno 1953)— bikain zihoazkien xede horiei. Kontrarreforma katolikoak ere baliabide horiek bere egin zituen, «herri katekesi» deitu izan denaren bidez (González & Calatayud 2001: 281) moral kristautik aldentzen ziren jokabideak arbuiaitzeko eta gizartea ordenatzeko. Erdi Aroko elizetako ikonografiari idazketa gehitu zitzaion ondoko mendeetan, eta ez latinez, jendeak zekien hizkuntzan baizik. Horrekin lotuta, elite zibilek ere moral kristau hori bere egin zuten, eta gizarte-klase orotan hedatzeko ardura hartu.

Testuinguru horretan, testu publikoen estetikak testuak bezainbesteko garrantzia du mezua hedatzeko tenorean. Ez daitezke, hartara, testua eta euskarria bereiz (Petrucci 1999). Elizako paretan zizelkatutako testua sistema bisual oso baten parte da, publikitatearen eta autoritatearen mesedetan erabilia: denendako egina dago, ahal bezainbestek irakur edo, besterik gabe, ikus dezaten, eta (ongi) irakurtzen ez dakienarengana ere iristen da: testuaren izaera eta helburua zein den identifikatzeko gai da, itxurari soilik erreparatuz. Castillok (2005: 36), latinez idatzitako epigrafiaz mintzo bada ere, gureari ere badagokion pasarte argigarri hau dakar:

[E]s lícito pensar que dichas inscripciones no estaban pensadas para ser leídas en clave analógica, sino seguramente para ser interpretadas y apropiadas como imágenes, como símbolos de poder. Algo de eso es lo que nos dio a entender aquel soldado analfabeto del cuento de Juan de Timoneda, cuando, mirando un epitafio latino, dijo: «¡Oh, qué bueno! ¡Lindo está, por cierto!». Preguntado por dos letrados si comprendía algo del contenido del texto, el gentilhombre les respondió sin mayor inquietud: «Nada, que por no entenderlo es bueno; que, si lo entendié, ¡maldita la cosa que valdría!». A lo que parece, para tal menester no era imprescindible saber leer dichas inscripciones; bastaba con apropiarse del potencial simbólico expresado mediante diversos elementos: la naturaleza del soporte, la relación entre la inscripción y el contexto monumental, así como la atención prestada a la composición gráfica y textual del epígrafe.

Eta testuinguru horretan kokatu behar dira aztergai dugun inskripzioak ere. Epigrafe hauen tipografiak eta konposizio zainduak jatorri kultura salatzen dute, baina irakurtzeko erraztasunak eta kokapenak mezua edonork identifikatzeko moduan paratzen ditu, eta —hein batean—

irakurtzen dakienari besterenzat edo bere buruarentzat irakurtzea erraztu. Inoiz kopla moduan kantatu izana ere ez daiteke bazter, Tirso González de Santallaren lanek bere garaiko —XVII. mende erdiko— jesulagunen misioez ematen duen informazio interesgarriari begiratzen badiogu: «En la obra de que trato insertanse coplas y pareados de esta clase, tales como los siguientes: [...] En la casa del que jura no faltará desventura» (Puyol 1927: 253-254). Bat egiten du, beraz, Petruccik (1999) «idazketa ikusgarri» deitu zuen harekin: taldean, masiboki eta urrunetik irakurtzekoa, mezua modu ebidente eta argian erakusten duena. Balore moralak gizarte osoan zabaltzeko eta ohitura txarrak baztertzeko helburua zuen, zeinahi zela ere hartzailearen gizarte- edo alfabetatze-maila. Deuteronomiotik ateratako aipuak argi eta garbi erakusten du epigrafia Jainkoaren mezua hedatzeko tresna egokia dela: *Scribesque ea in limine & in ostiis domus tue*. 9. bertset horretaz gain aurrekoak ere hona ekarrita, are garbiago gelditzen da paretan zizelkatutakoa jendearen gogo-bihotzetan ere zizelkatzeko xedea. Horra Duvoisin (1859: 180) itzulpen ederretik:

6 Eta zure bihotzean içanen dira egun nik manamendutan ematen darozkitzutan hitz haukiek: 7 Eta erranen diozkatzu çure semeei, eta zure gogoa haukietan erabiliren duzu zure etchean jarria zaudezinean, bidean zabiltzanean, lotarakoan eta atzartzean. 8 Eta lothuko dituzu orhoitgailu bat zure eskuan bezala, izanen eta erabiliko dira zure bi begien artean; 9 Eta iskribatuco dituzu zure etcheko athelasean eta atheetan.

4.2. Kidekoak

Altsasutik landara ere badira Testamentu Zahar eta Berriko pasarteetan oinarritutako epigrafeak elizen eta etheen fatxadetan grabaturik, baina gaztelaniaz. Penintsula osoko fenomeno ez bada, erditik gorako eremuko fenomeno dela esan daiteke; izan ere, Burgosen, Bizkaian, Errioxan, Gipuzkoan, Araban, Nafarroan, Sorian, Guadalajaran, Cáceresen, Zamoran eta Zaragozan bederen badira (González 2021; González & Calatayud 1996, 2001, 2004).¹²

Ez ohi dute urterik agerian izaten, baina XVI. mendetik hasi eta XVIII. mendera bitartekoak dira, González (2021) esanetan.¹³ Urtea dakartenen artean, bereziki emankorrak dira XVII. mendekoak; zehazkiago, 1680. urtearen ingurukoak. Ez daiteke bazter utzi, gauzak horrela, eraikinak halako testuz hornitzearena XVII. mendean berariaz antolatutako eta sustatutako

¹² Lagin bat ikusteko: <https://enlacasadelquejura.blogspot.com>

¹³ 1549ko urtea dakar Gonzálezek lekukotasun zaharrenarentzat, ordukoa baita Salas de los Infantesko eliza. Baina inskripzioak ez dira baitezpada eliza eraiki zirenekoak, geroagokoak ere izan daitezke. Irunberriko elizan, esaterako, ataria gotikoa da, eta halako bat dago; eta Benaventen, abside erromanikoan ageri zaizkigu. Ez bata, ez bestea ez dira, hurrenez hurren, ataria eta absidea eraiki zirenekoak.

ekintza izatea. Gonzálezek eta Calatayudek (2004: 329) misio edo kanpaina berezirik ikusi izan dute horren guztiaren atzean.

Elizetan ditugu halakoak maizenik, baina bestelakoetan ere badira: udaletxe eta eraikin publikoetan, eta etxe eta jauregietan ere bai. Botere zibilak, eta goi-mailako gizarteak oro har, bere egin zuen, Elizarekin batera, moral kristaua hedatzeko ardura hori, beraz.

Jarraian erakutsiko dudanez, aforismo irmo eta bortitzak izaten dira, irakurlearen barrenak astintzeko modukoak. Ez ohi dira Bibliatik hitzez hitz hartuak izaten; egokiturik egoten dira, errimadunak dira batzuetan, eta ahoz aho erraz ibiltzekoak. Badute erranairutik franko eta aldaerak ere izaten dituzte. Gurean bezala, aipuaren iturri biblikoa zein den esaten da askotan (González & Calatayud 2001; Izengabea 2020).

Maizenik aurkitzen direnak juramentuen, blasfemiaren eta gaizki esanen kontrako hiru hauek ditugu (gaur egungo ortografian), aldaerak aldaera:

- (1) a. En la casa del que jura no faltará desventura (Eccl 23)
b. La maldición de la madre abrasa y destruye de raíz hijos y casa (Eccl 3: 11)
c. De toda palabra ociosa darán los hombres cuenta rigurosa (Mt 12:36)

Altsasuko elizan ditugun pasarteak ez dira (1)en jasotakoak bezain maiz ageri. Haatik, gaztelaniazko hiru kideko interesgarri dituzte: Zamoran, Benaventeko elizan (González 2021: 211); Gasteizko Santa Maria katedralaren dorrean (González & Calatayud 2004: 326-327) eta Roako elizan, Burgosen (González 2021: 210). (2-4) adibideetan jaso ditut hurrenez hurren.¹⁴ Ikus daitekeenez, hirurak batera ageri dira kasu guztietan, eta bete-betean datoz bat Altsasun ditugunekin. Kidetasun horiek gorago aipatutako proiektu antolatu eta bateratuaren ideiaren alde egiten dute. Gainera, epifenomenoa izan daiteke, baina lau elizak Andre Mariari eskainita daude. Horietatik hiru, haren jasokundeari, zehazki.

- (2) a. SENTENCIAS / DE EL ESPIRITU SA(N)TO / EN QUIEN JURA Y EN SU CASA / NO FALTARÁ MAL NI PLAGA / Eccl. L 1, c. 22. 23. 11.
b. QUIEN A SUS PADRES NO CUIDA / NIEGA LA FE Y ES PEOR / QUE VN GENTIL SIN LEY NI DIOS / Eclesiástico c. 5, v. 8.
c. EZZECH. C. 16 / QUAL FUERE EL PADRE Y LA MADRE / HIJOS SERÁN TALES.
- (3) a. SENTENCIA DEL ESPIRITU SANTO / EN QV[...] SV CASA / NO FALTARÁ MAL Y PLAGA / ECCLI. c 23.
b. QUIEN DE LOS SUYOS NO CUYDA / NIEGA LA FE Y ES PEOR / QUE UN GENTIL SIN LEY NI DIOS / TIMOTH 5.

¹⁴ Iturriek dakarten transkripzioa bere horretan utzi dut, nahiz eta akatsak izan badiren.

- c. SENTENCIA DEL ESPIRITU SANTO / CVAL FVERE EL PADRE Y LA MADRE / HIJOS E HIJAS SERÁN TALES / EZECHIEL 16 Y ECCLI 11.
- (4) a. IHS / SENTENCIAS DEL ESPIRITU SANTO / EN QUIEN JVRA Y EN SU CASA / NO FALTARA MAL NI PLAGA / ECCLI. [1]...3.
- b. QUIEN DE LOS SVIOS NO CVIDA / NIEGA LA FE Y ES PEOR / QUE VN GENTIL SIN LEY NI DIOS / TIMOTH.
- c. QVAL FVERE EL PADRE Y LA MADRE / HIJOS E HIJAS SERAN TALES / EZECH. 16. ET ECCLI.

Euskarazko kideko bat ere aurkitu dut. Legorretako elizan, 1833. urtea zeramaten bi inskripzio hauek omen zeuden, paretan pintaturik (Dodgson 1896: 64):

- (5) a. ESPIRITU SANTVAREN SENTENCIA NOLACO AITA NOLACO AMA ALACO SEME ETA ALABA EZEQVIEL PROPETA ORREC DIO IZANGO DIRALA 1833.
- b. ESPIRITU SANTVAREN SENTENCIA IVRAMENTV EGVILLEAGAN ETA BERE ECHEAN EZTA PLAGA PALTADVCO EMENDA DIRIN ARTEAN 1833.

Nabarmena da, hizkera aldetik, Altsasuko eta Legorretako testuen lotura, txikikeriak txikikeria. Alabaina, Gipuzkoakoa berankorragoa dela ematen du, eta gainerakoetan hiru inskripzio badira, bi baino ez zeudekeen Legorretan. Teknika ere bestelakoa da, kisuzko paretan pintaturik zeuden eta. Ez dirudi Legorretakoan Bibliako pasarterik aipatzen den, gainera.

4.3. Iturriak

4.3.1. Zuzenak ala zeharkakoak?

Frankotan, ez beti, iturri biblikoa berariaz aipatzen da halako pasarteetan, nahiz eta, esan den bezala, inspirazio iturri baino ez den. Halako aipuak XVI. mendetik aurreragoko erlijio-liburuetan aurkitzen dugun ereduari lotzen zaizkie: Bibliaren atala aipatzen da lehenik, laburduraren bidez; kapitulua *c.* edo *cap.* laburduraren ondotik, eta bertseta azkenik, *v.* laburduraz. Baina, Gonzálezek eta Calatayudek (2004) ikusi duten bezala, iturri biblikora jo eta, maiz, ez dirudi zuzena edo egokia. Gainera, epigrafe berak iturri desberdina aipa dezake han eta hemen, edo iturri bera aipatu, baina biek oker. Hala gertatzen da Sauseko eta Oibarko *En casa del que jura no faltará desventura* esamoldearen lekukotasunekin. Biek Eklesiastikoaren 23. kapituluko 36. bertseta aipatzen dute, baina ez du lotura garbirik (ikus González & Calatayud 2004: 327 eta hur.).

Iturria emateak idazkien jatorri kultua indartu nahi duela ematen du, garaiko testu inprimatu erlijiosoetan ohi bezala, eta atzean Jainkoaren hitza dagoela nabarmendu. Aipua, beraz, aparatu ikonografikoaren parte da, eta bigarren mailako kontua da haren zuzentasuna: hartzailea ez da elizgizon erudittoa, karrikan dagoen ikuslea baizik. Gogoan izan Bibliaren irakurketa eta exegesia elizgizonen esku baizik ez zitekeela egon, latinez betiere, eta Testamentuen itzulpen

katolikoak XVIII. mendearen azken hamarkadetan hasi zirela inprimatzen eta zabaltzen (Rivas 2000: 83). Iturriak egiaztatzea ez zegoen, beraz, nornahiren esku. Okerreko aipuak izateak, gainera, halako epigrafeen zabaltze-sistemaz ere zerbait iradokitzen digu: jatorrizko egileek zuzenean Bibliatik edan zuten edo ez ezin jakin daiteke, baina bigarren mailako iturriak eta bestelako bideak daude geroko transmisioaren atzean (González & Calatayud 2004: 280).

Altsasuko epigrafeen kasuan, erdikoak eta eskuinekoak dakarte iturria, baita Bibliatik aipuak ere. Erdiko pasartean [*Eccli.*] *cap. 23 v. 12.* dugu; Eklesiastikoaren 23. kapituluaren 12. bertseta, hizkera txarrei buruzkoa, hain zuzen. Hala dago jaso *Elizen Arteko Biblian* (Elizen Arteko Biblia Elkarte 2004):

- (5) Bada heriotza merezi duen hizkerarik: ez ahal da horrelakorik Israel herrian izango! Zintzoak urrundu egiten dira horrelakotik eta ez dira bekatuetan iraulkatzen.

Ez diet nik Bibliako pasarteari eta epigrafeari lotura esturik ikusten. Gasteizko eta Roako kidekoek ere 23. kapitulua aipatzen dute, oro har, eta Benaventekoak 22. kapitulua eta 23.aren 11. bertseta. 22. kapituluaren edukiei ez dakusket epigrafearekiko loturarik; bai, ordea, 23:11 bertsetari:

- (6) Zin asko egiten duena maltzurkeriaz beteko da: zigorra ez da haren etxetik aldenduko. Zin-hitza ez badu betetzen, beraren gain jausiko da bekatua; arinkieriaz egiten badu, bi aldiz egingo du bekatu; gezurretan zin egiten badu, ez da errugabe geldituko, ezbeharrez beteko zaio etxea. (*Elizen Arteko Biblia*)

Eskuineko pasarte San Paulok Timoteori igorritako lehen gutunaren bosgarren kapituluaren zortzigarren bertsetaren egokitza-pena da eta Testamentu Berriari dagokio, beraz. Iturri zuzena eman da oraingoan. Roakoak ez dakar iturririk eta Gasteizkoan ere bosgarren kapitulua aipatzen da, bertsetik zehaztu gabe. Benaventekoak kapitulua eta bertseta zuzen jaso ditu. (7)n jaso da pasarte itzulpen modernoan, *Elizen Arteko Biblian* heldu den bezala:

- (7) Beretarrez eta etxekoez bereziki arduratzen ez den norbait baldin badago, honek bere sinesmenari uko egin dio eta sinesgabea baino okerragoa da.

Gaztelaniaz ikusi ditugun kideko testuak eta iturri biblikoak begiratuta, euskarazkoa ere egokitza-pena dela nabari da, eta gurasoak eta umeak aipatzen dituen bakarra, Legorretakoarekin batera.

Ezkerreko pasarteak ez dakar iturririk. Benaventekoak Ezekielen 16. kapitulua aipatzen du eta Gasteizkoak, horretaz gain, Eklesiastikoaren 11.a. Roakoak ere Ezekielen kapitulu hura aipatzen du, eta Eklesiastikoa oro har. Ezekielen liburukoa erreferentzia zuzena da; izan ere, 16. kapituluko 44. bertsetak (8)ko adibidean jasotakoa dio, *Elizen Arteko Bibliari* jarraikiz. Eklesiastikoaren aipua, ordea, ez dirudi egokia den.

(8) Begira, jendeak esaera hau esango du zutaz: «Nolako ama, halako alaba».

Amaitzeko, Bibliatik ateratako aipu zuzena dugu, latinez idatzia. Deuteronomioaren 6. kapituluko 6. bertseta aipatzen badu ere, 9. bertsetari dagokio zehazki.

4.3.2. *Euskal iturririk?*

Epigrafeak XVI.-XVIII. mendekoak balira, nekez aurkituko genuke euskarazko iturri bibliko inprimaturik testu horientzat. Aukera bakarra, ezagutzen ditugunen artean, Leizarragaren Testamentu Berria da eta, espero bezala, Altsasukoaren egileak ez du Leizarragaren moldearekiko inongo antzekotasunik. Balio beza, adibide gisa, eskubiko epigrafeak. Honela dakar horri dagokion Bibliako pasarteak Leizarragak (1571: 371):

(9) Eta baldin edoceinec beréz eta principalqui ethecoéz artharic ezipadu, fedeaz vkatu dic, eta duc infidela baino gaichtoago.

Egia esan, itzultzaile edo egokitzailea ahoz aho eta «paretaz paretaz» zebilen esamoldetik abiatu dela ematen du, eta ez zuzenean Bibliatik. Batetik, jentilik ez dugu Bibliako pasartean. Beste alde batetik, euskarazkoak bestelako hitz-ordena du, halakoetan horren garrantzitsua den errimari eta erritmoari eusteko. (10)en euskara batura eta 10-/7a/10-/7a ereduko bertso-lerroetara ekarri dut eskubiko pasarteak, aipatu erritmoaz eta errimaz ohart gaitezten:

(10) Jentila baino gaiztoago da,
ukatzen du fedea,
guraso ondo nahi ez duenak
kriatu bere umea.

Labur esanda, Biblian inspiratutako testuak ditugu Altsasun, jatorri kultukoak, baina — idatziz lehenik eta ahoz gero —, eremu zabalera eta gizartearen estamentu orotara zabaltzeko xedez sortuak. Transmisio-bide horretan sortuko ziren epigrafe beraren aldaerak gaztelaniaz, elkarrengandik urrun ez daudenak, ikusi dugunez.

5. Hizkuntza-azterketa

Pasarteek, laburrak izanik ere, ezaugarri linguistiko interesgarriak dituzte. Dagokien testuinguru geografiko eta kronologikoan ezartzeko asmoz, Burundako hizkerari buruzko lanak eta Altsasuko azken hiztunen testigantzak erabili ditut, eta inguruan ditugun testu zaharrak eta lekukotasunak ere izan ditut erkagai, besteak beste: Araba ekialdekoak, Nafarroa mendebalekoak, Burundakoak eta Gipuzkoa hegoaldekoak.¹⁵

¹⁵ Testuen edizioaren iturri bibliografikoa lehen aldiz aipatzean soilik eman dut.

Fonetika-fonologiari begiratuko diogu lehenik. Euskal grafia-sistema zaharrak, ohi bezala, ez ditu bilakabide fonologikoak beti nahi genukeen bezain garden ikusten uzten. Hala ere, ematen du palatalizaziorik gabeko formak direla *gentila*, *eguileagan* eta *baino*, ez baitugu <ll>rik eta <ñ>rik testuan. Lehen adibidea, baina, dudazkoagoa da beste biak baino: ezin bazter daiteke, hitz mailegatua denez gero, erdaratiko grafiak balizko palatalizazioa ezkutatu izana. Hitz bukaera —eta silaba- eta morfema-muga— izateak ere ez dio palatalizazioari bidea errazten, beste testuinguruetan balitz ere. Haatik, *eguileagan* eta *baino* adibide gardenagoak dirateke, ez baitira maileguak. *Baino*-ren kasuan, diptongoak eta sudurkariaren ondoren bokala izateak palatalizazioa erraztu ohi du, hemen ez bezala. Nolanahi ere den, palatalizazio-eza fenomeno ezaguna da gaur egungo Burundako hizkeran (Erdozia 2008: 227; Zuazo 2010b: 61 eta hur.). Altsasun ere hala zen XX. mendeko azken hiztunen ahotan (Izagirre 1967; Erdozia 2006: 37) eta Ameskoan ere bazela dirudi (P. Salaberri 1998: 57; Santazilia 2023: 252-253). Alderdi kronologikotik, despalatalizazioa berrikuntza moderno samarra dela ematen du (*pace* Zuazo 2010b). Patxi Salaberri (1998: 57) dioenez, XVI. mendeko lekukotasunetatik abiatuta, Ameskoan palatalizaziorik gabeko formek gaina hartu diete badutenei, eta Urrestarazuk ere (2022: 219-220) fenomeno berrizat du: Altsasuko XVII. mende erditsuko auzibideak (Erdozia 2005) eta Urdiaingo XIX. mende hondarreko dotrinak (Pagola *et al.* 1993) forma palatalak dituzte, nahiz eta, Urrestarazuk (2022) erakutsi bezala, testu horietako euskarak ez duen zertan bete-betean Burundakoa izan.¹⁶ Sasoi hartan forma palatalak eta gabeak batera egotea ere ez da zentzugabekeria, kontuan izanik bietarik dugula Ameskoako dokumentazioan XVI. mendetik.

Ez da erraza IVRAMENTV hitzaren lehen karaktereak zein hots adierazten duen jakitea. Gauza jakina da Aro Modernoko tipografian ez dagoela <J> larririk eta <I> ageri dela beti: xehean, aldiz, biak ditugu. XX. mendeko Altsasun hots belarra dago (Erdozia 2006), baita Burundako gainerako herrietan ere (Zuazo 2010b: 63-64), eta XVIII.-XIX. mendeetako Ameskoan, Gesalatzen eta Gares aldean ere hala zela dirudi (Camino 2003: 69, 122; P. Salaberri 2004: 540; Santazilia 2023: 251). Lehenago, ordea, *yod* zegoela pentsa daiteke, baina ez dugu horretarako froga irmorik. Altsasuko XVII. mendeko auzibidean, esaterako, <j> dago *jauna*, *Jangoycoaren* eta *juramento* bezalakoetan, baina ez daiteke erraz ebatz grafema horren atzean dagoen ahoskera: *Yaurtia* ere badago, nolanahi ere (cf. *Iortia* toponimoa, gaur egun). Urdiaingo 1673ko auzibide batean (Maiora 2018: 171) *gaincoa*q bide dago eta, berriz ere, ez jakinki <g> horrek

¹⁶ Altsasuko 1568ko auzibidea (Maiora 2018: 106 eta hur.) bereziki emankorra da euskarazko pasarteetan, baina *berce* bezalakoeak, beste behin, hango hizkera baino gehiago, Iruñeko eskribauena jasotzen ote duen susmarazi didate.

irristaria edo belarra islatzen duen. Ildo berean, *deuenac* adizkiaren *-u-* hori (<V> idatzia jatorrizkoan) kontsonante biezpainkaria edo (erdi)bokalikoa den duda egin daiteke; izan ere, testu zaharretan zer gertatzen den jakitea zaila da. 1648ko auzibidean, adibidez, *gaue* dago, 'gabe' adierazteko. Gaur egungo mintzoan *den* (<*deben* < *deuen*) dugula ikusita (Zuazo 2010b: 134), inoiz biezpainkaria egon zela ematen du, baina biezpainkari horrek diptongoan du jatorria, eta bilakabidea noiz gertatu zen ezin esan dezakedanez, balekibale, *-u-* ematea hobetsi dut.

Burundaraino iristen da *a + a > ea* disimilazioa (Zuazo 2010b: 47 eta hur.) —Altsasun *ea > ia > ii > i* bilakabidea eman duena (Erdozia 2006: 21)—, eta Ameskoako toponimian ere badago, XVII. mendetik bederen (P. Salaberri 1998: 52-53). Mendebal zabaleko berrikuntza da, agian Arabatik hedatutakoa, J. A. Lakarraren hipotesiaren arabera (Zuazo 2010a, 2012, 2019; Aldai 2014; Urgell 2020; Ondartza 2022a; Zuloaga 2022), eta Mendebaleko Euskara Zaharra definitzeko ezaugarri esanguratsu zahar eta bakanetakoa (Zuloaga 2022). Hori hala bada, aztergai ditugun testuetan ere kausitzea espero genuke, baina *ama* eta *alava* ditugu ezkerreko epigrafean; ez *amea* eta *alavea*. Zuloagak (2020: 242-243) dioenez, erreferente bakarreko hitzetan, *ama* bezalakoetan, posible da disimilaziorik ez gertatzea. *Refranes y Sentenciasen* (Lakarra 1995), ordea, aztergai dugun pasarte bertsua dugu, disimilazioarekin: *Celangoa baysta amea alangoa oy da alabea*. *Aita* hitza, esaterako, disimilazioduna da Portalen olerkietan (Kerejeta 1991) eta Sevillako bertsoetan (Ulibarri 2011), XVII. mendean, eta Zegamako dotrinan (Ondarra 1984) XVII.lean; baina gabea da Artatzako katiximan (P. Salaberri 2004), Gamizen (Goikoetxea 1982) eta Albenizen (Altuna 1995) testuetan ere, XVIII. gizaldian. Aitzitik, Zuloagaren azalpenak ez digu balio azaltzeko zergatik ez dagoen disimilaziorik *alava* hitzean. Gauzak horrela, pentsatzekoa da, ezaugarri honetan, epigrafeak ez duela Burundako hizkera islatzen.

Gainerakoan, XX. mendeko Altsasuko euskararen fonologian gehiago edo gutxiago dokumentaturik ditugun bilakabide franko (ikus Erdozia 2006) falta dira epigrafe hauetan. Ez dago *e > i / _V* (*fedea > fedia*) eta *a > e / i, u C_C* (*etxean > etxian > etxien*; *izango > izengo*) bilakabiderik, ezta *-ia > -ii > -i* ere (*fedea > fedia > fedi(i)*). Orobat, ez dugu diptongoa hausteko kontsonante epentetikorik (*-ia > -iya, -ua > -uba*): cf. *Santuaren, sententia*. Atzeranzko asimilaziorik ere ez dago (*-ai- > -ei-*): *gaiztoago*. Bokalen arteko *b, d, g* eta *r*-ren galerarik ez dugu Altsasuko epigrafeetan, ezta horretatik eratorritako bestelako fenomenorik ere, bistan dena. Halakoek testuaren aitzinatasunaren alde egiten dute; horrelako bilakabideak nekez ageri baitira XVIII. edo XIX. mendeen aurretiko testuetan. Ez dirudi, orobat, halako testu epigrafikoak, maila jasokoak funtsean, fonologiari loturiko ezaugarri dialektalak islatzeko iturri hoberena diren.

Konparaziozko perpausean, atributuak ez du artikulurik: *gaiztoago da*. Halakoak badira Landucciren (Agud & Mitxelena 1958) eta Gamizen testuetan (Zuazo 2012: 118-119), baita Ameskoako testuetan ere (Santazilia 2023: 258), eta 1648 inguruko auzibideak *chucenago nayz* dakar. Euskara Zaharrean oraindik ere artikulurik gabeko atributuak ohikoak izanik ere, forma mugatuak hedatzen joan ziren, mendebalean nagusiki (Manterola 2015; Mounole & Gómez-López 2018; § 3.3.1). Gainera, Blanca Urgellek (ahozko gaztigua) susmoa du Hegoaldeko testuetan egitura konparatiboetan eta superlatiboetan mugagabeari errazago eutsi zaiola. Geroagoko testuetan, eta gurean ere apika, ez nuke erdararen ereduaren eragina baztertuko.

Profetorrec forman bigarren graduko artikulua dugu, ergatiboan. 1833ko Legorretako inskripzioan, alta, erakuslea dateke jadanik (cf. «EZEQVIEL PROPETA ORREC»). Gaztelaniazko kidekoek erakusten dutenez, ezkerreko pasarteak Ezekiel profetaren testu biblikoa du iturri edo inspirazio. Altsasuko testua mozturik dago, baina [*dio Eze*]h*iel profetorrec* / [*ala iz*]ango dirala berreraikitzen baldin badugu, euskarazko aldaerak pasartearen esalea, Ezekiel, pasartearen berean txertatzen du. Hemen duguna bezalako bigarren graduko artikulua euskararen eremu osokoak izan dira inoiz (Mitxelena 1979: 392 eta hur.; Manterola 2015: 27 eta hur.), eta euskara arkaikoan mendebalean zein ekialdean ditugu (Mounole & Lakarra 2018: 421-422), baina garai zaharrean, XVII. mendetik aurrera, mendebaleko hizkeretan iraun zuten indartsuen (Mounole & Gómez-López 2018: 500). Gisa berean, interesgarria da aipatzea *-a-z* bukatutako hitzaren eta artikuluaeren arteko loturan *-a* galdu egiten dela, eta diptongoa saihestu. Ez dugu, beraz, Lazarragak (Bilbao *et al.* 2020) duen *bentajaoc* edo *doncelleorrec* bezalakorik. Haatik, gaur egungo Sakanako hizkeretan ere *-a*-ren galera ohikoa da *o-z* edo *-u-z* hasitako erakusleen aurretik (Erdozia 2001: 207), baina Burundan Lazarragaren egoera bertsua kausitu du Zuazok (2010b: 47) *tabernioi* (< *taberna ho(r)i*) eta *tabeniua* (< *taberna (h)u(r)a*) gisakoetan. Iñigo Urrestarazuk iradoki didanez, hemen ere *a + a > ea* bilakabidea gertatu ez izanaren ondorioz izan dezakegu *profetorrec* forma, egungo Burundan espero dugun *profetiorrek* horren orde.

Genitibo singularrean *-aren* dago: *Santuaren*. Hartara, singularrean ez da *-r-* galtzen. Ameskoako toponimiaren datuek ere gauza bera diote XVII. mendean (P. Salaberri 1998: 83) eta hala da XVIII.- XIX. mendeko Artatzako eta Eulateko testutxoetan ere, eta Zegamako dotrinan. Araban, forma ttakduna dago Portalen testuan eta Sevillako bertsoetan, eta denetatik Lazarragaren, Iturberen (Clare 1974) eta Albenizen lanetan. Burundan *-an* dago egun (Zuazo 2010b: 78). Polimorfismoa, beraz, zaharra da Araban eta Ameskoan ere, eta aski zaharrak dira *-r-rik* gabeko formak. Honetan, datu eskasiak oztopatzen du ondorio gardenak ateratzeko aukera, baina, Altsasun ordurako ttak gabeko formak bazeuden, testu-generoak forma «oso(ago)ak» hobestea eragin duke.

Aditzaren partizipioari gagozkiola, *-atu* eta *-adu*, biak daude: *criatu* eta *faltadu*. Ameskoako testuetan, Sevillako bertsoetan, Gamizen eta Portalen testuetan, esaterako, ahoskabeak baino ez ditugu. Baina dimorfismoa ohikoa da Arabako testuetan. Biak ageri dira Arabaren erdialderagokoak diren Landucciren eta Lazarragaren testuetan, baita Albeniz araiarrarenean ere. Bizkaian dira ahostunak sistematikoen, baina Gipuzkoa hego eta mendebalean ere badira; *-adu* dago Legorretako epigrafean (*paltaduco*), eta Zegamako dotrinan *-adu* eta *-atu* dago. Araban dugun dimorfismo hori —berrikuntza arabarra izan (Zuazo 2010a, 2012, 2019; Aldai 2014) edo ez (Zuloaga 2022)— Burundan ere izan dugula ematen du: Iturmendiko XVIII. mendeko gurutze-bidean (Reguero 2019: 200) *consoladu* dago, Urdiaingo 1650eko auzibide batean *desdichadua* (Maiora 2018: 164) eta Altsasuko mintzoaren azken hiztunen ahotsan ere *-au* zen nagusi, baina *-atu* ere adi zitekeen (Erdozia 2006: 83).

Aditzoina dugu irrealisean (*emenda dedin*). Garai arkaikoan forma partizipiodunak eta gabeak ditugu Arabako testuetan, eta partizipiodunak dira nagusi gero. Mendebaleko hizkeretan, *-i* partizipioa lexikalizatu zen lehenik, eta *-tu* ondoren: *-tu* partizipioa **edin* laguntzailea zeramaten aditzetan hasi zen XVI. mendean, eta XVII. ean orokortu; **ezan*-en kasuan, aditzoina zen nagusi XVIII. mendera bitarte (Mounole 2007). Zuazoren ustez (2010a, 2012, 2019), Arabako berrikuntza zaharra bide da partizipioa hedatu izana, baina egungo Burundan aditzoinaren adibideak kausitu ditu, forma partizipiodunekin txandaka (Zuazo 2010b: 124-125). Nafarroan, aditzoina da gailen oraindik XVIII. mendean *-tu* partizipioa aditzetan, baina mendearen bigarren erdian partizipioa nagusitu zen **edin* eta **ezan* aditz laguntzaileen aditz nagusietan; Araban, Gipuzkoan eta Bizkaian baino gutxiago eta geroago, betiere (Lakarra 1986: 664; Mounole 2007: 89-90), oraindik bai baitugu aditzoina emankor duen hizkerarik Nafarroan. Legorretako epigrafeetan ere, 1833koetan, *emenda* dago, baina. Hortaz, gure testuak, edo ekialdera begira daude, edo mendebalean partizipioa **edin* errora zabaldurik ez zegoen garaikoak dira. Ez daiteke bazter, gainera, testuak izaera arkaikoa izatea, garai arkaikokoa izan gabe. Legorretakoak erakutsi bezala.

Aspektu prospektiboan, *-ko* ageri zaigu *n-z* amaitutako aditzean (*izango*): ez *-en*. Sistema, beraz, mendebalera begira dago honetan, Arabako testuetan ez baitago *-en* kausitzerik (Ameskoan bai; Santazilia 2023: 266). Zuazok (2010b: 124) Ziordian paratu zuen isoglosa eta Altsasuko euskara modernoan, beraz, biak omen daude (Erdozia 2006: 84). Orobat, *-ngo* > *-nko* bilakabidea ere, Sakanako beste leku batzuetan eta Garesen gertatu dena (Camino 2003: 87), ez da gurean ageri.

Adizkiei begira diezaiegun orain. Nabarmenezkoa da **edun* aditzaren formetan *u ~ eu* dugula: *du ~ deuenac*. Subjektua 3. pertsona denean diptongoa gordetzea Mendebaleko Euskara

Zaharraren ezaugarria da Urgellen (2020: 715) ustez, Bizkaian, Araban, Gipuzkoako testu zaharretan (eta Ameskoakoetan) ageri baita. Araban, ordea, subjektua 3. pertsona ez denean diptongoa *-o-*, *-e-* eta *-u-* rekin lehian ageri da (Zuazo 2012: 125; Aldai 2014: 235; Ondartza 2022a: 31, 2022b: 136; Zuloaga 2022: 236). Hartara, Altsasuko epigrafeetan *-u-* izateak ez du hizkera baitezpada ekialdera begira jartzen, Araban ere badelako halakorik.¹⁷ Burundako euskara garaikideak, Arabakoarekin bat, polimorfismoa du 1. eta 2. pertsonetan, baina diptongoa hirugarrenean (cf., adibidez, Olatzagutiko *dot*, *dezu*, *du* / *daû* ‘dugu’ ~ *dau* ‘du’; Yrizar 1991: 222), eta Zegamako dotrinan *deub* eta *deban* diptongodunak daude 3. pertsonan (egun *du* dagoen arren), eta *-e-* gainerakoetan, eta egoera bera da Otxoa Arinen dotrinan kausitzen duguna (Leturiaga 2022: 132). Baina, ohartzen bagara, subjektua 1. eta 2. pertsona denean gertatzen da polimorfismoa Araban eta egungo Burundan: 3. pertsonan diptongoa dago beti, edo, mendeko perpausetan, inoiz diptongoa izan zena: *deuen* > *deben* > *den* (Zuazo 2010b: 134). Gure kasua bestelakoa da, ordea. Subjektua 3. pertsona da bi adizkietan: diptongodunean, eta gabea. Bestelako arrazoibiderik bilatu behar bada, agian pentsatu behar da *-eu-* > *-u-* monoptongazioa gertatua zela ordurako, eta *deuenac* adizkiaren kasuan, hiatoak (*de.ue.nac*) monoptongazio hori oztopatu duela. Irazusta alkizarraren XVIII. mendeko dotrinan, esaterako, *du* da forma hutsa, baina atzizkidunak, aldiz, *duan* eta *deban* (Leturiaga 2022: 126-127). Halere, ez da hori, esan dudana bezala, gero Burundan dugun egoera.

Zer aipa duen beste adizki bat *dedin* da; izan ere, lehen testuetatik ageri zaigu *-idi-* asimilazioa mendebal zabaleko testuetan (Lakarra 1986: 661), nahiz eta Gipuzkoan eta Araban, Altsasuko honetan bezala, asimilatu gabekorik ere baden. Ondartzak (2022b: 147) darakusenez, Araban testu arkaikoetan baino ez da ezaugarria ageri, baina Beriainek ere badu, XVII. mendean. Legorretako lekukotasunean, aitzitik, forma asimilatua zegoen (*dirin*), transkripzioa fidagarria bada.

Morfosintaxiaren alderditik, *-ala* dugu menderagailua *dirala* adizkian, XX. mendeko Altsasun bezala (Erdozia 2006: 32). Hori bada forma zaharra (Ariztimuño 2013; Zuloaga 2022: eta hur.), gordetzaile dugu Altsasu, mendebaleko tradizioari jarraikiz. Horrekin batera, espero bezala, ez da *-a-* + *-a-* > *-ea* disimilazioa adizkietan ageri (cf. *direala...*). Horretan bat egiten du gure testuak Araba ekialdeko testu zaharrek ageri duten egoerarekin (Zuloaga 2022: 188-189).

Krajewskak (2016) «izen osteko erlatibo» deitu duen egitura bat dugu epigrafeetako batean: *guraso ondo nai ezteuenac criatu vere umea*. Are gehiago, egitura hautsia da, erlatiboazko

¹⁷ Zuloagak (2022: 105-106) eta Ondartzak (2022a: 42, 2022b: 128) *eu* > *u* bilakabidea poligenetikoa dela diote: beregaina Araban eta Ekialdean (*pace* Aldai 2014: 235-36).

perpauza bitan zatiturik ageri baita: *guraso [ondo nai ezteuen]ac [criatu vere umea]*. Izen aurreko erlatiboa balitz, eta hautsi gabea, [*bere umea ondo kriatu nahi ez duen*] *gurasoak* espero genuke. Krajewskak (2016: 466-467) erakutsi bezala, halako egiturak orokorrak dira hizkera eta garai guztietan, eta lehen testuetan ditugu Araban, Landuccirenean eta Lazarragarenean, baina ez gerokoetan. Nafarroan, aldiz, izen osteko erlatiboak (hautsiak zein ez) ohikoagoak dira, XVI. mendetik hasita. Kasu honetan, erritmoa eta errima bilatzeko beharrak ere egin du, agian, egitura hori erabiltzearen alde.

Denborazko mendeko perpauz bat dago: *emenda dedin artean*. Mounolek (2014: 332) dioenez, **edin*, **ezan* eta gainerako laguntzaile arkaikoez osatutako perifrasiak denborazko perpauzetan erabiltzea ohikoa da euskararen garai arkaikoko testuetan, hala ekialdean nola mendebalean, adizki jokatuaren ordeztu partizipioa soilik duenarekin batera. XVII. mendean ere badugu halakorik, baina erabilera franko apaldu zen XVIII. mendean, nahiz eta XIX. ean ere baden adibiderik. Horra *Refranes y Sentenciaseko* adibide bat: *Gaza lora ditean artean, beste gauza lecusque / En tanto que la sal floreciese, otra cosa se vería*.

Ezeztapenezko perpausean, [*ez* + aditz laguntzailea + aditz nagusia] hurrenkera dugu: *ezta plaga faltaduco*. Iker Salaberrik (2018) erakutsi bezala, hurrenkera hori [aditz nagusia + *ez* + aditz laguntzailea] egiturarekin lehian dugu jadanik XVI. mendean, eta XVII. mendean lehena gailendu zen, ekialdean bigarrena desagertzeraino. XVIII. mendean, ordea, aditz nagusia aitzinean duen egiturak agertzen hasi ziren, apal, egile zenbaiten obretan. Lehen testuetatik bietarik baitugu, ezin esan daiteke gure lekukotasuna ekialdera edo mendebalera begira dagoen honi dagokionez, eta kronologiarako ere ez da datu esanguratsua.

Ondo da pasarteetako batean daukagun aldaera, eta hura da gaur egun ere forma nagusia (Erdozia 2006: 59), *ongi* ere baden arren (Zuazo 2010b: 213). 1648ko auzibideak ere *ongi* du.

Baino ageri zaigu testuan, eta ez gaur egungo Burundan dugun *baindo/beindo* (Erdozia 2006: 46; Zuazo 2010b: 65, 200). De Rijkek (1992: 707-708) Burundako formak gordetzailatzat zituen eta, hala balitz, Altsasukoak ez luke Burundako hizkera islatuko. Haatik, berrikuntza delako argudioak ere badaude: gertakariak azalpen fonologikoa du (Urrestarazu 2022: 12. oh.), eta aditzean antzeko bilakaera dugu, cf. *ginan* > *gindan* — **edun* aditzeko formen analogiaz sortu ez bada—, nekez lot daitekeena De Rijkek zekusan **-do* atzizkiarekin. 1648ko Altsasuko auzibidean ere *bayno* dugu; hortaz, *baindo* berria bada, baliteke gure testuak berrikuntza hori gertatu aurretik ekoitzi izana.

6. Datatzea

Testuak datatzeko, ustez, hainbat helduleku ditugu. Tipografiaren analisia, hizkuntz ezaugarrien azterketa eta, kanpo-historiaren alderditik, halako epigrafiaren tradizioaz eta Altsasuko elizaren eta parrokia-etxearen eraikuntzaz dakiguna. Ikusiko dugunez, denen konbinazioa iradokigarria izan arren, dakidanarekin, ezin atera daiteke ondorio zehatzik. Patinaren analisiak ere, inoiz egingo balitz, ekarriko luke naski informazio baliagarriak.

Tipografia arras zaindua da, esku trebe eta adituek egina, Berpizkundean kultura klasikotik erreskatatu zen letra kapital karratu edo humanistikotik hurbilekoa (Gimeno 2005; Ramírez-Sánchez 2017), baina serifaduna. Gainera, letra batzuek buztanak eta bestelako apaindurak dituzte trazuetan, hala nola <A>k, <H>k, <R>k eta <S>k; eta ez ahantz Bibliatik ateratako aipuan, letra xehe etzanean emana den horretan, ese luzeak ageri direla. Tipografiak bat egiten du XVI. mendetik XVIII.era inprentan aurkitzen dugunarekin, baina aipatu apaindurek, apika, XVI. mendetik urruntzen gaituzte. Bibliatik aipuan ageri zaigun letra xehe kurtsiboak ere XVI. mendearen amaieratik atzerago joatea zailtzen du (Castillo 2021: 258-259). Oraindik ez dago <J> eta <U> larririk, eta *Binadin* gorderik dauden liburuen azalei soako bat emanda, badirudi XVII. mendearen amaieratik aurrera hasiko direla halakoak agertzen, inprentan. Baina halako epigrafia, kultura klasikoaren estetikarekiko duen mendekotasunaz, arkaikoa ere izan daiteke tipografiaren eta ortografiaren ikuspegitik. 1700. urtetik aurrera, gainera, borboiek ekarritako berrikuntza epigrafiko neoklasikoak XVII. mendeko ohitura zenbait alde batera utzi eta kultura klasikoaren eredu puruagora itzultzeko beharra aldarrikatu zuen: letrak elkartzeko eta bata bestearen barnean txertatzeko eta zenbait laburdura erabiltzeko usadioa baztertu ziren, besteak beste (Molina de la Torre 2015: 453). Baina Madrilen mende hasieran hedatu zena geroago ailegatu zen beste eremu batzuetara. Orokietako Antsoneko idazkunak, esaterako, 1728koa izanagatik ere, aurreko mendeetan dugun molde tipografiko humanistari eta lehenagoko ohitura ortografikoari eusten dio, inprentak egindako bideari begiratu gabe, eta hori ohikoa da halako inskripzioetan.¹⁸ Eta gure inskripzioetan, dituzten kidekoetan bezala, ez dira aro barrokoan ohikoak ziren laburdurak, goratutako letrak eta halakoak ageri; letra zenbait elkaturik ageri zaizkigu, ordea. Nolanahi ere, kontuan hartu behar da ohitura grafiko barroko horiek tradizio epigrafikorik gabeko hizkuntza batean aplikatzea ez dela erraza. Kinka horretan, zaila zait, tipografian oinarrituta, epigrafeak noizkoak diren esatea, baina XVI. mendetik bainoago,

¹⁸ Hala dio: «EN CASA DEL QUE IVRA NO FALTARA DESVENTVRA». Orobat, karaktere zenbait elkarri itsatsita ageri dira, aurreko mendeko inskripzioetan ohi bezala.

XVIII.etik hurbilago daudelako susmoa dut. Tipografiaren analisi xeheagoak, apika, garaia gehiago mugatzen lagun lezake.

Gutxi dakigu, orobat, Altsasun iragan mendeetan egin den euskararen ezaugarriez, eta gutxiago, jakina, halako epigrafiak darabilen erregistro linguistikoarenez. Hizkuntz ezaugarriez aritzean erakutsi dudana bezala, ez dakusat arazorik euskara hori Altsasun kokatzeko, baina ez dago argudiorik inguru zabal samarrekoa ezin izan daitekeela esateko. Orobat gertatzen zaigu alderdi kronologikoarekin: ezaugarriak lehen testuetatik hasi eta XVIII. menderaino dokumentatzen dira, batzuk apaltzen joan baziren ere. Ebidentzia negatiboak —hau da, ezaugarri zenbait ez agertzeak—, fonologiaren alorrean bereziki, testua XIX. eta XX. mendetik aldentzen du, XVIII. mendearen bigarren erditik ere bai, segur aski, baina halako ezaugarri fonologikoek asko dute ahozko jardunetik eta ezin ahatz dezakegu gure testigantza, ororendako egina izanik ere, maila jasokoa dela eta, beraz, ezaugarri fonologiko zenbait berariaz ezkuta ditzakeela.

XVI. mendetik aurreragokoak bide dira halako epigrafeak (González 2021), Kontrarreformaz geroztikoak, eta goraldia XVII. mendearen bigarren erdian dukete. Beste argudiorik ezean, epigrafia honek bat egin dezake gainerakoetarako proposatu den datatzearekin, baina, beste behin, ezin dut gehiago zehaztu.

Benaventeko, Gasteizko, Roako eta Altsasuko inskripzioak, garai bertsuan eta proiektu jakin baten barnean egin zirela ontzat ematen badugu, euskarrien datatzea lagungarria gerta daiteke. Denetan berankorrena Gasteizko dorrearen erdiko zatia da, inskripzioak dituen, 1577. eta 1583. urteen artean altxatu baitzen (Azcarate 1970: 102). Altsasuren kasuan ere, elizaren, kalostreparen eta parroikia-etxearen eraikuntza-data ezagutzeak ere lagun dezake epigrafeak kokatzen (*post quem* eta *ante quem* bada ere). *Post quem* data, bistan dena, tenpluaren beraren eraikuntza-data da. XVI. mendekoa da, eta 1579an guztiz amaitu gabe bide zegoen oraindik (Amilibia & Arbizu 1997: 57). Erakutsi dut, orobat, kalostreparen eraikuntzak ondatu zuela ezkerreko inskripzioa, baina honetan ere arazoa dugu. Neoklasikoa da, XVIII. mendekoa naski, baina noizkoa, zehatz-mehatz? Hainbat iturrik diotenez, XVIII. mendearen hasieran hasi bai, baina, dirudienez, ez zen XIX.aren hasierara arte bukatu. Jimeno Juriok (1974) dakarrenez, 1719an egiten hasi ziren, eta bertan behera gelditu, 1737. urtean berriz abiatu ziren arte. Iruñeko Elizbarrutiko Artxiboa dagoen auzibide bati esker jakin daitekeenez,¹⁹ Beasaingo Domingo Abariak 1732. urtean kontratua egin zuen kalostrepea eraikitzeke, baina 1738an oraindik ere

¹⁹ Iruñeko Elizbarrutiko Artxiboa (hemendik aurrera, IEA), Auzibideak, 1576. kutxa, 7. zk.

hainbat biztanlek obra egiteko zor zutena ordaindu gabe zuten. Ez dirudi, haatik, ordurako kalostrapea egina zegoen; izan ere, 1753ko beste auzibide batek dio, gorapea eraikitzeke agindua 1714an etorri bazen ere, ez zela sekula egin;²⁰ haatik, gorapea aipatzen da 1760. urteko protokolo batean.²¹ García Gainzak eta bestek (1994: 13) kalostrapea 1724. eta 1808. urteen artean eraiki zela diote, eta amaiera-data hori bera dakar Jimeno Juríok ere (1974). Nafarroako Errege Artxibo Nagusiko notariotza-protokolo bati esker,²² 1820an kalostrapearen bobeda konpondu zela badakigu. Aipatutako artxiboetako dokumentuak eta parrokiako fabrika-liburuak zuzenean begiratuta, menturaz, zehaztasun handiago lor daiteke; hori gabe, ikusten denez, handiak dira darabiltzagun denbora-tarteak, eta iturrien arteko desadostasunak.²³ Parrokia-etxea 1780. urtean bederen bazela badakigu (Jimeno Jurío 1974; García Gainza *et al.* 1994: 13), orduan berregin baitzen, eta XX. mendean ere, suak erre ondoren, berriz altxatu bide zen (Amilibia & Arbizu 1997: 59). Baina ezin jakin daiteke epigrafeak estaltzen zituen edo ez,²⁴ eta ez digu, beraz, *ante quem* data ezartzeko argi eta garbi balio. Ditugun datuekin, honakoa proposa daiteke: XVIII. mendearen bigarren erdian, gorapea egitean, hautsi zutela ezkerreko epigrafeak. Menturaz, 1780an apezaren etxea berritzean estali ziren inskripzioak, edo geroagoko erreformetan.

7. Garrantzi soziolinguistikoa

Multzo epigrafiko honek badu alderdi soziolinguistikotik ere zer esan. Azaldu dut dagoeneko halako idazkunak aski zabaldurik daudela, eta garai historiko jakin bati dagozkiola. Kideak ikusi ditugu han eta hemen. Zentzu horretan, Altsasuko elizan halakoak izatea ez da, inondik ere, gauza arraroa. Hizkuntzan, ordea, dira bereziak: bakarrak dira euskaraz idatzirik daudenak, modernoagoa dirudien Legorretakoa kenduta. XIX. mendearen aurretik, eremu arras euskaldunetan ditugunak ere —Urretxukoak, esaterako— gaztelaniaz daude beti.

²⁰ IEA, Auzibideak, 1649. kutxa, 13. zk.

²¹ Nafarroako Errege Artxibo Nagusia (hemendik aurrera, NEAN), Protokoloak, Martin Albizu notarioa, 1760. urtea, 46. sorta, 44. zk.

²² NEAN, Protokoloak, Miguel Albizu notarioa, 1820. urtea, 89. sorta, 84. zk. García Gainzak eta bestek (1994: 13), iturri hau bera aipatuta, kalostrapea orduan egin zela diote, baina hutsa da.

²³ Fabrika-liburuak artxibaturik daude une honetan, eta ezin dira kontsultatu.

²⁴ 1760an, elizan egindako lanetan, hegoaldera begira zeuden bi leiho biribil konpondu zituzten (NEAN, Protokoloak, Martin Albizu notarioa, 1760. urtea, 46. sorta, 44. zk.). Horietako bat oraingo obretan azaldu dena bada, orduko apezaren etxeak, hor baldin bazegoen, ez zuen leihoa estaltzen.

Altsasukoa maila jasoko epigrafiatzat dudala ere esan dut. Letra zaindua du, konposizioa ere zaindua da, metrika eta errima dute, aipu bibliografikoak dakartzate, eta ezaugarri linguistikoetan ere, ez dirudi ahozko mintzoari loturiko hizkera.

Hartara, testua egile kultuaren lana da eta, lehen mailan bederen, euskaraz irakurtzeko gai den publikoari zuzendua; alfabetaturik zegoen neurrian, gaztelaniaz ere bazekienari naski. Baina, argudiatu dudanez, halako inskripzioak irakurtzen ez dakien horrek ere interpreta ditzan pentsatuak zeuden. Irakurle alfabetatu horrek irakurtzen ez dakien euskaldun elebakar horri inskripzioak irakurri eta honek buruan atxikiko zituen (neurriak eta errimak lagunduta). Epigrafiaren konposizioak berak eta testuaren eguneroko ikusgarritasunak mezua gogoan atxikitzen lagunduko zuen. Zergatik ez zen gainerako eremu euskaldunetan, geroago Legorretan bezala, hizkuntzarekin hala jokatu, ez dakit.

Armarrietako dibisaren bat, hilarriren bat eta atalbururen bat kenduta, testu publikoak ez dira sekula euskaraz idatzirik egoten Hego Euskal Herrian XIX. mendea baino lehen, baina XIX. mendetik aurrera franko handituko da kopurua (ikus Dodgson 1896, lagin baterako). Altsasukoa genero honetako inskripzio bakarra dugu euskaraz, Legorretakoarekin batera. Burundan, ordea, beste bi kasu bakan bezain aipagarri ditugu: Iturmendiko Kurtederia etxeko fatxadako inskripzioa (latinez eta euskaraz), 1706. urtekoa, eta, herri berean, 1712. urteko gurutze-bideko gurutze zenbaitek dakartena (Guaixe 2014; Reguero 2019: 199-201).

10. irudia

Iturmendiko Kurtederiako inskripzioa, gainean latinez eta azpian euskaraz (E. Santazilia.
Euskargazki funtsa)

Altsasuko kasuan zein Iturmendikoan, hartara, maila jasoko egileak ditugu, ororendako euskaraz idazten. Hiru testigantza horiek gutxiegi dira, apika, elkarren artean nolabaiteko lotura edo batasuna (estilistikoa, kronologikoa...) dagoela esan ahal izateko eta, hortaz, euskaraz alfabetatutako gizatalde trinkoa zegoela baieztatzeke, baina, nolanahi ere, eremu geografiko txikian metaturik ditugu hiru testigantza bakan horiek.

8. Ondorioak

Lan honetan, Altsasuko elizan berriki agertutako euskarazko epigrafeen azterketa egin dut. Erakutsi dut, prentsak hasiera batean argitaratu zuenaren kontra, epigrafe bat baino gehiago dugula.

Idazkunek plazatik erraz ikusteko moduko kokapena eta tamaina dute, baina inoiz parrokia-etxeak estali zituen eta orain ere eraikin berriaren barnean gelditu dira. Erdiko eta eskubiko inskripzioak (ia) osorik irakur eta interpreta daitezke, baita Bibliatik ateratako pasartea ere, baina ezkerrekoa ez dago osorik. Erakutsi dudanez, gorapea eraiki zenean hondatu bide zen ezkerreko idazkunaren zati bat, eta harri batzuk lekuz aldatu.

Testu hauek berpizkundetik aurrera hedatu zen ohitura baten lekukotasun bat gehiago dira, Aro Modernoan eta Kontrarreformen epigrafiak mezu moralak zabaltzeko hartutako garrantziaren isla, eta kideko asko aurki daitezke Espainian barna. Hala, ustez Bibliako pasarteetan inspiratutako aforismo edo esaldi moral horiek, eliza eta eraikin frankotan kausi daitezkeenak, jatorri kultua dutela erakutsi dut, baina edozeinengana ailegatzeko moduan eginak daudela ere bai, irakurtzen jakin edo ez: jendearen hizkuntzan, leku ikusgarri batean paraturik, metrika, errima eta konposizio estetiko bera baliabide nemoteknikotzat erabilia. Hango eta hemengo testigantzetan dagoen batasun estilistikoak, orobat, halakoen atzean proiektu zehatz bat egon ote zen pantsarazi didate.

Halako testuetan aipatzen diren iturri biblikoak ez dira sekula hitzez hitzekoak eta, maiz, okerrak edo zehaztasunik gabeak direla ere erakutsi dut. Beste behin, Biblia eskura ezin izan zezakeenari zuzendutako testuak ditugula salatzen du horrek, eta epigrafeen transmisioa iturriak egiaztatu gabe egin zela ere bai. Iturria aipatzeak nolabaiteko maila kultua eta legitimazioa ematen dio testuari, zuzena ez izanik ere.

Ezaugarri linguistikoetan, mendebal zabaleko ezaugarri zenbait ditugu (-*adu*, -*ko* prospektiboa, **edun* aditzean diptongoa, -*ala*, *ondo*...), baita Arabakoak eta Gipuzkoa hegoaldekoak direnak ere (dimorfismoak **edun* aditzean, -*atu* / -*adu* txandaketa), eta Ameskoa-Burundakoak ere bai (palatalizaziorik eza). Erdialdera edo ekialdera begira dauden ezaugarrien artean, **edin* aditzeko -*edi*- dago (vs -*idi*-) eta, agian, aditzoinari eutsi izana. Baina XX. mendeko Burundan ditugun ezaugarri franko falta dira ($a + a > -ea$, zenbait bilakabide fonologiko, *baindo*...). Garai arkaikoan bizirik zeuden ezaugarriak ageri dira, garai zaharrean desagertzen joanen direnak (artikulu eza, bigarren graduako artikulua, aditzoina, izen osteko erlatiboak), baina horrek ez du epigrafea baitezpada aro arkaikora lerratzen: ezaugarri batzuen iraupenaz gutxi dakigu eta, gainera, testu-mota horrek ezaugarri batzuk gordetzera eta beste batzuk ez azaleratzera jo dezakeela esan dut. Gisa berean, mendebaleko mintzoetan aldatu eta ekialdekoetan mantendu ziren ezaugarriak daude, eta horrek ere ez du laguntzen ezaugarrien kronologia definitzeko tenorean: ezaugarri batzuen agerrera edo falta testuaren izaera arkaikoari egotz dakioken bezala, ekialdeko tradizioari begira egoteari ere lepora dakioke, arkaikoa izan gabe. Horren adibide da aditzoinaren erabilera. Labur esanda, datu eskasiak ez

du ondorio kronologiko eta geografiko gardenak ateratzeko aukerarik ematen. Testuaren izaera ikusita, halaber, hizkerak elatiboki diatopikoa (Camino 2009) izateko aukera handia du.

Fabrika-liburuetan edo notariotza-protokoloetan epigrafeen egiletzari buruzko datu zehatzik aurkitu ezean, nabarmena da testuak zorrotz datatzeko dagoen zailtasuna. Tenpluaren, gorapearen eta parrokia-etxearen eraikuntzaz dakigunak, halako epigrafiaren tradizioaz ikusi izan dudanak, tipografiaren eta grafiaren (azaleko) analisi historikoak eta datu linguistikoek XVI.-XVIII. mendeen artean kokatzen dituzte epigrafeak; berpizkundean bainoago, barrokoan apika, XVIII. mendetik hurbilago XVI.etik baino, baina ezin zehatz dezaket gehiago. Legorretako kasua, aldiz, berankorragoa delakoan nago.

Nolanahi ere den, nabarmena da aztertu ditugun testuen garrantzi (sozio)linguistikoa, genero epigrafiko jakin baten barnean euskaraz ditugun bakarrak edo bakanak direlako, eta Burundako euskal epigrafia bereziki emankorra dela erakusten dutelako, Hego Euskal Herrian dagoenarekin alderatuta.

9. Erreferentziak

- Agud, Manuel & Koldo Mitxelena (arg.). 1958. *N. Landuchio. Dictionarium linguae cantabricae (1562)*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia. <https://doi.org/10.1387/asju.8529>
- Aldai, Gontzal. 2014. Hacia una periodización de la fragmentación del euskera occidental. *FLV* 118. 221-245. <https://doi.org/10.35462/flv118.1>
- Altuna, Fidel. 1995. *Acto Contriciocoa Eriotzaco orduracò*: Garcia de Albeniz araiarraren araberazko eskuizkribua (1778). *ASJU* 29(1). 83-132. <https://doi.org/10.1387/asju.8465>
- Alvaro, Alfredo. 2026. Euskaraz idatzitako hiru grabatu agertu dira Altsasuko elizako paretan. *Guaixe* 2026-06-03. <https://guaixe.eus/altsasu/1779904906196-euskaraz-idatzitako-hiru-grabatu-agertu-dira-Altsasuko-elizako-paretan> (2026-10-01).
- Amilibia, José & Nicolás Arbizu. 1997. *Altsasu: gure herriko historiaren kronika / Altsasu: crónica histórica de nuestra villa*. Altsasu: Altsasuko Udala & Nafarroako Aurrezki Kutxa.
- Ariztimuño, Borja. 2013. Euskal aditz jokatuaren osaeraz eta jatorriaz zenbait ohar. In Ricardo Gómez, Joaquín Gorrochategui, Joseba A. Lakarra & Céline Mounole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra*, 41-60. Gasteiz: EHU.
- Azcárate, José María de. 1970. Catedral de Santa María (Catedral vieja). In Emilio Enciso (koord.), *Catálogo Monumental. Diócesis de Vitoria*, 3. lib., 99-120. Gasteiz: Gasteizko Apezpikutza & Gasteizko Udal Aurrezki Kutxa.
- Bilbao, Gidor, Ricardo Gómez, Joseba A. Lakarra, Julen Manterola, Céline Mounole & Blanca Urgell. 2020. *Lazarraga Eskuizkribuaren edizioa eta azterketa*. Bilbo: EHU.
- Camino, Iñaki. 2003. *Hego-nafarrera*. Iruñea: Nafarroako Gobernua.
- Camino, Iñaki. 2009. *Dialektologiatik euskalkietara tradizioan gaindi*. Donostia: Elkar.

- Castillo, Antonio. 2005. Cultura escrita y espacio público en el Siglo de Oro. *Cuadernos del Minotauro* 1. 33-50.
- Castillo, Antonio. 2021. «Vos que sois lector...». Usos gráficos y legibilidad en las escrituras expuestas del Renacimiento español. In Manuel Ramírez Sánchez (koord.), *Escritura expuesta y poder en España y Portugal durante el Renacimiento: de la edición digital al estudio de la epigrafía humanística*, 227-268. Madril: Sílex.
- Castillo, Antonio. 2022. Comunicación escrita y espacio público en la temprana Edad Moderna hispana. In Marcelo Luzzi, Iván Escamilla González & José A. Guillén Berrendero (arg.), *La corte y la sociedad cortesana en el mundo hispánico (siglos XVI-XVIII)*, 361-394. La Plata: Universidad Nacional de La Plata.
- Clare, Lucien 1974. Una poesía vasca compuesta con ocasión del nacimiento del príncipe Felipe Próspero (1657) y publicada por la Universidad de Salamanca en 1658. *FLV* 18. 397-449. <https://doi.org/10.35462/flv18.6>
- De Rijk, Rudolf P. G. 1992. 'Nunc' vasconice. *ASJU* 26(3). 695-724. <https://doi.org/10.1387/asju.8313>
- Dodgson, Edward S. 1896. *Inscriptions basques. Heuskarazko sributoak*. Madril: Establecimiento Tipográfico de Fortanet.
- Duvoisin, Jean-Pierre. 1859. *Bible Saindua, edo Testament Zahar eta Berria...* Londres: L.-L. Bonaparte.
- Elizen Arteko Biblia Elkarte. 2004. *Elizen arteko biblia*. Lazkao: Bibli Elkarte Batuak.
- Erdozia, Jose Luis. 2001. *Sakana erdialdeko euskara*. Gasteiz: EHUko dokorego-tesia.
- Erdozia, Jose Luis. 2005. Zenbait euskal testu Nafarroan XVII. mendean. *FLV* 99. 307-334. <https://doi.org/10.35462/flv99.4>
- Erdozia, Jose Luis. 2006. *Altsasuko euskara*. Altsasu: Altsasuko Udala & Sakanako mankomunitatea.
- Erdozia, Jose Luis. 2008. Burundako hizkera, Arabako ekialdekoaren hondar euskalkia. In Xabier Artiagoitia & Joseba A. Lakarra (arg.), *Gramatika jaietan. Patxi Goenagaren omenez (ASJUren gehigarriak 51)*, 225-236. Bilbo: EHU. <https://doi.org/10.1387/asju.9783>
- García Gainza, María Concepción, Mercedes Orbe, Asunción Domeño & José Javier Azanza. 1994. *Catálogo Monumental de Navarra. V* Merindad de Pamplona. Adiós-Huarte Araquil*. Iruñea: Nafarroako Gobernua.
- Gimeno Blay, Francisco M. 2005. *Admiradas mayúsculas: la recuperación de los modelos gráficos romanos*. Salamanca: Instituto de Historia del Libro y de la Lectura.
- Goikoetxea, Ion. 1982. *Juan Bautista Gámiz Ruiz de Oteo. Poeta bilingüe alavés del siglo XVIII*. Gasteiz: Arabako Foru Aldundia.
- González, Antonino. 2021. Nuevos paralelos de las inscripciones de la iglesia de Santiago de Calahorra, dispersos por toda la península ibérica. Aproximación al “credo” social del barroco. *Kalakorikos* 26. 209-216.

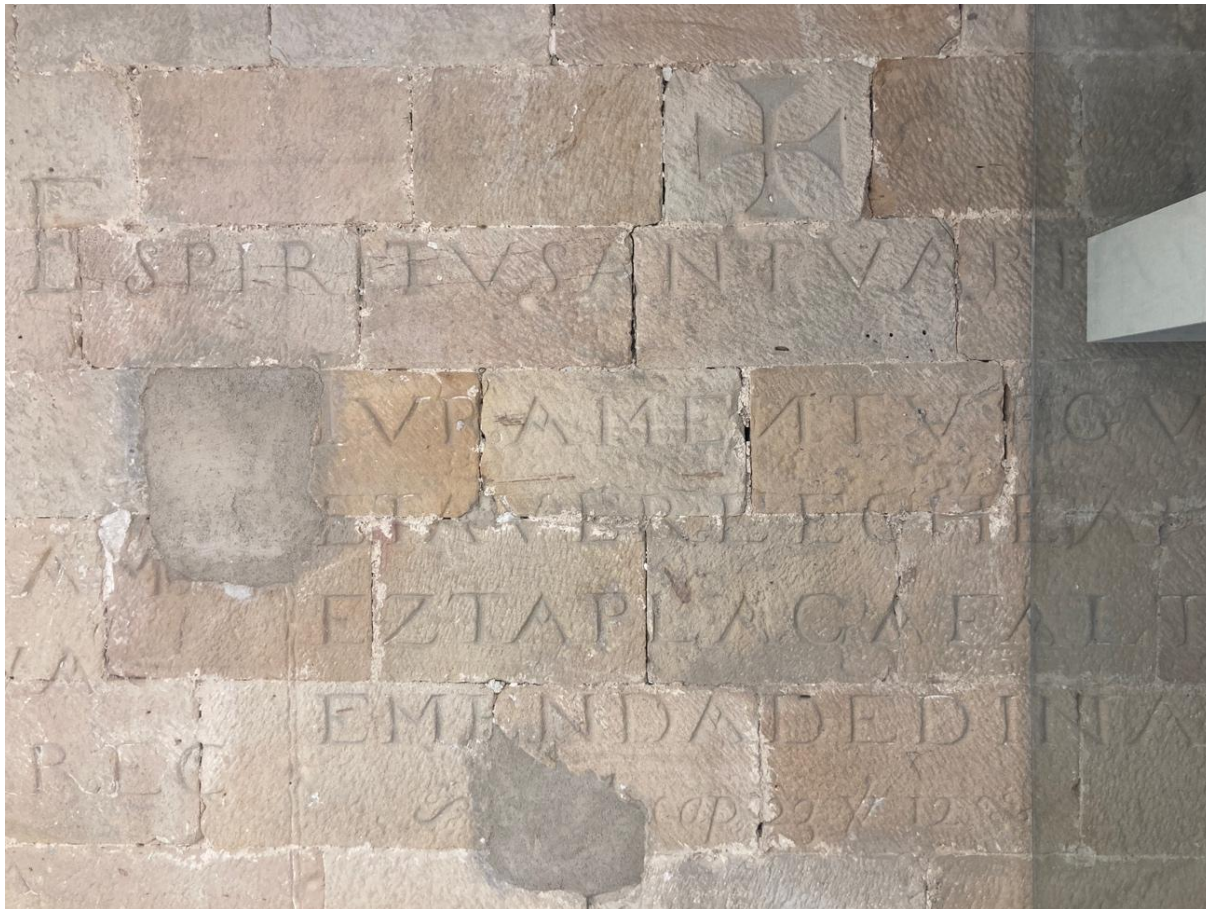
- González, Antonino & Elena Calatayud. 1996. Las inscripciones de la fachada sur de la iglesia de Santiago en Calahorra. *Kalakorikos* 1. 125-134.
- González, Antonino & Elena Calatayud. 2001. Más paralelos para las inscripciones de la fachada sur de la iglesia de Santiago en Calahorra. *Kalakorikos* 6. 279-282.
- González, Antonino & Elena Calatayud. 2004. Nuevos paralelos para las inscripciones de la fachada sur de la iglesia de Santiago en Calahorra. *Kalakorikos* 9. 325-334.
- Guaixe. 2014. Gurutze-bide euskalduna Iturmendin. *Guaixe* 2014-07-18. <https://guaixe.eus/iturmendi/1405609273860-gurutze-bide-euskalduna-iturmendin> (2026-10-01).
- Gutiérrez, Nacho. 2026. Hallan un grabado en euskera del siglo XVII en la iglesia de Alsasua. *Diario de Navarra* 2026-05-24. <https://www.diariodenavarra.es/noticias/navarra/zona-norte/2026/05/24/hallan-grabado-euskera-siglo-xvii-iglesia-alsasua-821663-25.html> (2026-10-01).
- Izagirre, Kandido. 1967. Altsasuko euskeraren gai batzuk. *ASJU* 1. 45-97. <https://doi.org/10.1387/asju.7195>
- Izengabea. 2020. Juramentos, maldiciones y palabras ociosas. *Ruta del Tiempo* 2020-10-12. <https://www.rutadeltiempo.es/juramentos-maldiciones-y-palabras-ociosas/> (2026-10-01).
- Jimeno Jurío, José María. 1974. *Alsasua (Temas de Cultura Popular 195)*. Iruñea: Nafarroako Foru Diputazioa.
- Kerejeta, María José. 1991. Notas sobre las poesías premiadas en Pamplona en 1609 y 1610. In Joseba A. Lakarra & Iñigo Ruiz Arzalluz (arg.), *Memoriae L. Mitxelena Magistri Sacrum. Pars Prior (ASJUren Gehigarriak 14)*, 161-183. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia. <https://doi.org/10.1387/asju.9169>
- Krajewska, Dorota. 2016. Euskarazko erlatiboen diakroniaz: testu zaharren azterketa. *FLV* 122. 463-488. <https://doi.org/10.35462/flv122.7>
- Lakarra, Joseba A. 1986. Bizkaiera zaharra euskalkien artean. *ASJU* 20(3). 639-682. <https://doi.org/10.1387/asju.7795>
- Lakarra, Joseba A. 1995. *Refranes y sentencias (1596). Ikerketak eta edizioa (Euskararen Lekukoak 19)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Leizarraga, Joanes. 1571. *Iesus Christ Gure Iaunaren Testamentu Berria...* Arroxela: Pierre Hautin.
- Leturiaga, Olatz. 2022. *Juan Irazusta. Pertsona, garaia eta idazlana*. Gasteiz: Eusko Jaurilaritza.
- Maiora, Fernando. 2011. *Reino de Navarra. Euskera, injurias, coplas, frases*. [s.l.]: Egilearen edizioa.
- Maiora, Fernando. 2018. *Reino de Navarra. Euskera, lengua inteligible. Causas del retroceso. Injurias, coplas...* [s.l.]: Egilearen edizioa.
- Manterola, Julen. 2015. Euskararen morfologia historikorako: artikulua eta erakusleak. Gasteiz: EHUKo doktorego-tesia. <http://hdl.handle.net/10810/15848>
- Mitxelena, Koldo. 1979. Miscelánea filológica vasca (IV): Vizc. a- con temas demostrativos. *FLV* 33. 379-397. <https://doi.org/10.35462/flv33.1> (Berrargit. OC 7, 213-234).

- Molina de la Torre, Francisco J. 2015. Algunas innovaciones en la epigrafía monumental de época borbónica: el caso de Madrid. In Pilar Pueyo (arg.), *Lugares de escritura: la ciudad*, 445-468. Zaragoza: Institución "Fernando el Católico", Diputación de Zaragoza.
- Mounole, Céline. 2007. Perifrasi zaharra mendebalde eta erdialdeko euskara zaharrean: azterketa kuantifikatiboa eta proposamen berria. *ASJU* 41(1). 67-138. <https://doi.org/10.1387/asju.4311>
- Mounole, Céline. 2014 [2018]. *Le verbe basque ancien : étude philologique et diachronique* (*ASJU* 48[1/2]. Monumenta linguae Vasconum : Studia et Instrumenta VII). Gasteiz: EHU <https://doi.org/10.1387/asju.24136>
- Mounole Céline & Ricardo Gómez-López. 2018. Euskara zahar eta klasikoa. In Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, 469-542. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Mounole, Céline & Joseba A. Lakarra. 2018. Euskara arkaikoa. In Joaquín Gorrochategui, Iván Igartua & Joseba A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*, 345-468. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.
- Navascués, Joaquín María de & Manuel Gómez-Moreno. 1953. *El concepto de la Epigrafía. Consideraciones sobre la necesidad de su ampliación*. Madril: Aldus.
- Ondarra, Frantzisko. 1984. Zegamako Doctrina Christiana (1741). *ASJU* 18(2). 3-62. <https://doi.org/10.1387/asju.7653>
- Ondartza, Iker. 2022a. *Araberaren aditz morfologian sakontzen*. Gasteiz: EHUko master amaierako lana.
- Ondartza, Iker. 2022b. Zenbait ezaugarri araberaren definiziorako. *ASJU* 56(1). 121-148. <https://doi.org/10.1387/asju.23151>
- Pagola, Rosa Miren (zuz.), Ainhoa Beola, Itziar Iribar & Juan José Iribar. 1993. *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Gipuzkera*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Petrucchi, Armando. 1999. *Alfabetismo, escritura, sociedad*. Barcelona: Gedisa.
- Puyol, Julio. 1927. Plática de Disciplinantes. *Boletín de la Real Academia de la Historia* 91. 225-258.
- Ramírez-Sánchez, Manuel. 2017. La expresión epigráfica de la memoria en el Renacimiento: la recuperación de los modelos romanos. In José Manuel Iglesias & Alicia Ruiz-Gutiérrez (arg.), *Monumenta et memoria. Estudios de epigrafía romana*, 87-116. Roma: Quasar di S. Tognon srl.
- Reguero, Urtzi. 2019. *Filologiatik dialektologiara Nafarroako euskarazko testu zaharretan barrena (1416-1750)* (*ASJUren Gehigarriak* 71). Bilbo: EHU.
- Rivas, Luis Heriberto. 2000. La "cuestión bíblica" desde León XIII hasta Pío XI. *Teología* 75. 75-114.
- Salaberri, Iker. 2018. Ezeztapenaren hurrenkera euskal egitura perifrastikoetan: hurbilpen diakroniko-tipologikoa. *FLV* 125. 55-83. <https://doi.org/10.35462/FLV125.2>
- Salaberri, Patxi. 1998. Arabako mugako nafar hizkeren inguruan. In Iñaki Camino (arg.), *Nafarroako hizkerak: Nafarroako euskal dialektologiako jardunaldietako agiriak (Iruñea, 1997ko azaroa, 24-28)*, 49-87. Bilbo: UEU.
- Salaberri, Patxi. 2004. Artatzako euskal testua. Transkripzioa eta hizkuntza azterketa. *FLV* 97. 537-554. <https://doi.org/10.35462/flv97.5>

- Santazilia, Ekaitz. 2023. Datu berriak Araba-Nafarroetako euskararen historiarako: Eulateko dotrina (XVIII-XIX. m.). *Euskera* 68(1). 221-318. <https://doi.org/10.59866/eia.v1i68.256>
- Ulibarri, Koldo. 2011. 1619. urtean Sevillan argitaraturiko bertsoak: *Canción en lengua vascongada o vizcayna que contiene la sustancia deste sermon*. *ASJU* 45(1). 361-385. <https://doi.org/10.1387/asju.9743>
- Urgell, Blanca. 2020. Arabako euskara zer da? Gogoetak euskalkien mugez eta haien sailkapenaz. In Iñaki Camino, Xabier Artiagoitia, Irantzu Epelde & Koldo Ulibarri (arg.), *Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena*. Koldo Zuazori gorazarre, 701-735. Bilbo: EHU.
- Urrestarazu, Iñigo. 2022. Auzibidea Burundakoa da, eta euskara? In Dorota Krajewska, Sergio Monforte & Eneko Zuloaga (arg.), *Aziti Bihia. Euskal filologia eta hizkuntzalaritzaren adarrak*, 203-227. Bilbo: EHU.
- Yrizar, Pedro. 1991. *Morfología del verbo auxiliar guipuzcoano (Tomo 1: Subdialecto septentrional)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Zuazo, Koldo. 2010a. *El euskera y sus dialectos. Origen, evolución y propuestas de futuro (Alga 58)*. Irun: Alberdania.
- Zuazo, Koldo. 2010b. *Sakanako euskara. Burundako hizkera (Mendaur VIII)*. Iruñea & Bilbo: Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia.
- Zuazo, Koldo. 2012. *Arabako euskara (Eztabaida 24)*. Donostia: Elkar.
- Zuazo, Koldo. 2019. *Standard Basque and its dialects*. Londres: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429429729>
- Zuloaga, Eneko. 2020. *Mendebaleko euskararen azterketa dialektologiko-diakronikorantz*. EHUko doktore-tesia. <http://hdl.handle.net/10810/49846>
- Zuloaga, Eneko. 2022. *Mendebaleko euskara zaharra: ezaugarriak, kronologia eta geografia (Iker 47)*. Bilbo: Euskaltzaindia & EHU.

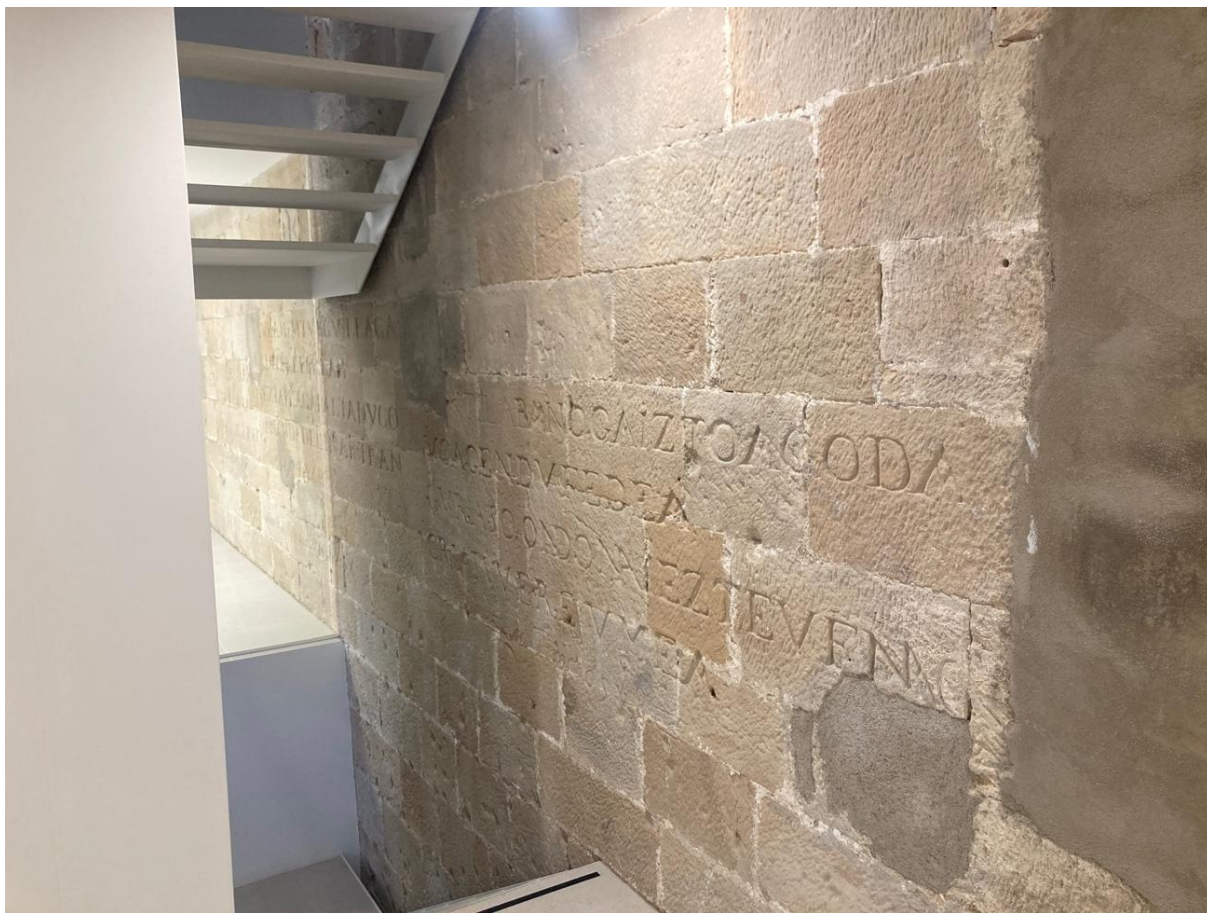
10. Eranskinak

10.1. Goiburua eta erdiko epigrafea

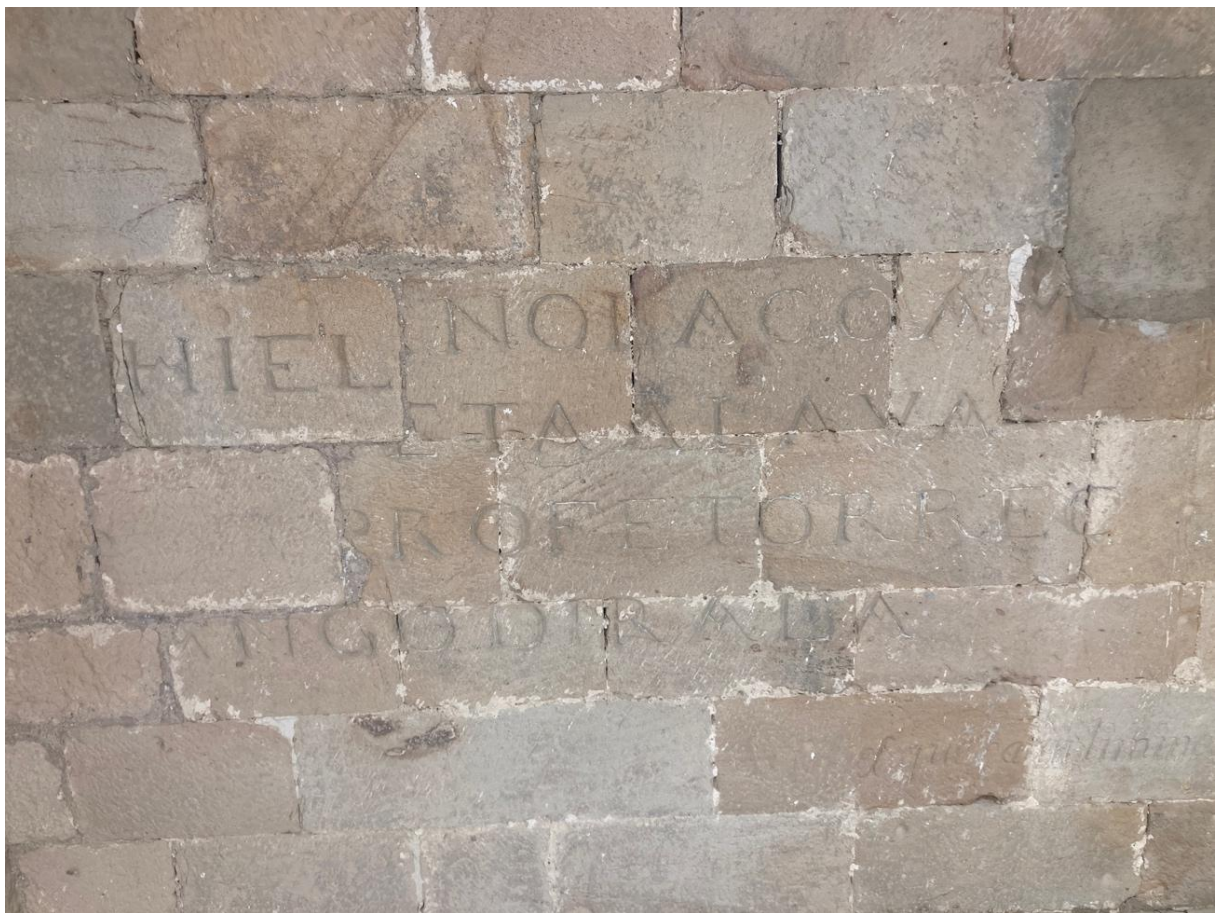

10.2. Eskuineko epigrafea

10.3. Ezkerreko epigrafea

10.4. Bibliako aipua

